

Thomas Bernhard, Nathal
Foto: Nachlassverwaltung

*'Der Tod,
wenn wir jene Unwirklichkeit so nennen wollen,
ist das Furchtbarste,
und das Tote festzuhalten, das,
was die größte Kraft erfordert.'
G.F.W. Hegel¹*

*'Hier was er geen weg terug.
De gaswagens kwamen hier binnen.
Er stonden twee grote ovens.
De lichamen werden in de ovens gegooid...
En het vuur steeg ten hemel op.'
Shoah²*

*'Um das Werk des Todes aufrecht zu halten,
kriechen die Männer durchs Leben.
Aufrecht sind ihre Symbole,
die sie mit aufrechten Gang verwechseln.
Für das Werk des Todes ist die größte Kraft nötig,
denken die Männer.*

---

¹ G.F.W.Hegel, Vorrede zur Phänomenologie des Geistes, gecit. Door Ria Endres, Am Ende angekommen, Fischer V., Frankfurt am Main, 1980, blz.11

² Shoah, a film by Claude Lanzman, 1985

Danach handeln sie auch.“
Ria Endres³

Voorwoord

Voor het pensioen wordt chronologisch besproken. We volgen het verhaal zoals Bernhard het uitschrijft. Al lezend leggen we relaties en situaties bloot. De verhoudingen, de spanningen tussen de personages worden geduid. Een archeologisch onderzoek van de persoonlijke historiek van de personages. Door het losse zand van hun geblaat, van hun woorden, af te schrapen. Tegenover deze analyse stellen we, in kadertjes, als een soort spiegelcommentaar, citaten en historische gegevens. Belangrijkste bron van deze spiegeling is het werk van Hannah Arendt (*Eichmann in Jerusalem. De banaliteit van het kwaad.*). Tweede bron is het nazisme met op kop Hitler (*Mein Kampf*), Himmler en de SS. Na het derde bedrijf verlaten we de grenzen van het stuk en belandden in de actualiteit. Verwijzingen naar krantenartikels bewijzen hoe de gruwel van de Tweede Wereldoorlog vandaag nog leeft. We eindigen deze met een aanval op de patriarchale Westerse cultuur, waarvan paradoxaal genoeg zowel de teksten van Bernhard als het monsterlijk totalitarisme van de nazi's paradigma's zijn. Dit doen we via een bespreking van het werk van Bernhard door Ria Endres (*Am Ende angekommen*). In de rechter marge staan, als een rode draad, getuigenissen uit de Tweede Oorlog. Al deze citaten zijn afkomstig uit Claude Lanzmans film *SHOAH*.

Alain Pringels, dramaturg

---

³ Ria Endres, *Am Ende angekommen*, Fischer V., Frankfurt am Main, 1980, blz.11

Eerste bedrijf

Op de eerste bladzijde verbergt, verhult, omsluit, Bernhard alle geheimen van *Voor het pensioen*. De eerste zin is een metafoor voor het gehele stuk:

Vera   *(sluit de deur)*
Ze is weg

De deur die gesloten wordt illustreert meteen hoever deze mensen van het werkelijke leven staan, hoe geïsoleerd ze zijn en hoe ze zich opsluiten in hun huis en afsluiten van de echte wereld. Het sluiten van de deur verwijst naar een afscheid; Vera heeft iemand buiten gelaten. Dit blijkt de analfabetische, doofstomme en zieke dienstbode Olga te zijn.

Vera   *(gaat met haar rechterwijsvinger over een van de vensterbanken)*
Alles onder het stof

De eerste repliek van het stuk verwijst naar iemand die afwezig is. Heel het stuk cirkelt rond de afwezigheid. Zo verwijst de ambtstoga die aan de muur hangt naar Rudolf die bij aanvang van het stuk niet aanwezig is. Rudolf is rechter, de toga is zijn werkkledij die als de huid van een insect aan de muur hangt. Rudolf, een man, een rechter, die in functie meer dan welke man samenvalt met de wet, is niets meer dan een toga, een huid, die aan de muur hangt. In dit stuk (en in veel van Bernhards werken) is een man een lege plek, een afwezigheid, die zijn plaats, zijn positie, slechts kan innemen middels een lege huls, een uniform, een huid.⁴ De toga, het uniform, maakt de man meer aanwezig, dan wanneer hij in werkelijkheid aanwezig zou zijn... De grote afwezige is Himmler, die symbool staat voor een tijd die voorbij is;

Laat in de middag van de zevende oktober, Himmlers verjaardag.

Het stuk speelt zich af op de verjaardag van één van de boegbeelden van het nazisme. Maar de actie heeft nu plaats; de verjaardag is tegelijk een herdenking, de herdenking van een dode, eeuwig afwezige man. Het is een feestelijkheid waar de personages naar uit kijken; de flessen staan klaar...

Vera   Deze dag is het altijd somber weer
                  maar dat geeft hem toch een zekere feestelijkheid.
                  Ik heb al drie flessen sekt koud gezet
                  Fürst Metternich daar houdt Rudolf zo van
                  (begint de ambtstoga van Rudolf te strijken, die de hele tijd al aan de muur
                  hing)
                  Hij heeft het hoogste bereikt
                  wat een rechter bereiken kan
                  hij is bang voor het pensioen

Bernhard schreef dit stuk uit walging. Naar aanleiding van de verkiezing van een ex-nationaal socialist tot minister-president in de deelstaat Baden-Württemberg. Karl-Filbinger was na de capitulatie van nazi-Duitsland aan een doodvonnis ontsnapt.

---

⁴ In de psychoanalyse is dit de fallus; de fallus is een lege betekenaar.

Hans Karl Filbinger

Vera   Stel dat Rudolf in de oorlog gevallen was
                  dat ze hem een proces hadden aangedaan
                  dat ze hem
                  mooi toch dat alles zo goed is gegaan
                  Wij zijn gerespecteerde mensen
                  en het gaat ons goed (blz. 7)

De politieke toon van dit stuk is meteen gezet. Een toon die nooit boodschapperig wordt. Bernhard weet zijn politieke ‘boodschap’ netjes in de ziel van zijn personages in te bakken. Hij onderstreept daarmee hoe politieke Machtstructuren het individuele leven raken (hoe moeilijk we dit ook toegeven). Dit is een thema dat we ook terugvinden bij Shakespeare, Tsjechov en Brecht.

Al op de tweede bladzijde valt de titel van het stuk; ‘hij is bang voor *het pensioen*’. Rudolf, de hoogste in rang, is bang, bang voor het pensioen, bang voor het niets, de leegte, de dood. Als Rudolf gepensioneerd is, zal het drietal vertrekken naar zee.

Vera   Dan vertrekken we
                  naar zee
                  alle drie

Ligt daar de verlossing die dit drietal vruchteloos bij elkaar afdwingt? Een broer woont samen met zijn twee zussen. Clara is verlamd en zit in een rolstoel, Vera ‘bemoedert’ zich over haar verlamde zus en over haar broer. Een incestueuze beklemming die door een ongezonde emotionele afhankelijkheid wordt aangewakkerd. De opening van *Voor het pensioen* lijkt wel een variatie op *Eindspel* van Beckett, maar dan voor twee vrouwen. Alleen de dood kan dit drietal uit die beklemming verlossen. De zee is het symbool voor de verlossing waar ze naar verlangen. De zee, water, het zuiverende water? Of het water waarin je verdrinkt? Op bladzijde drie verschijnt de zee en het water als dit finale punt van verlossing. Wanneer Clara haar zus verwijten maakt over de manier waarop ze Olga gebruikt en ze haar medelijden tegenover Olga ‘pervers’ noemt, zegt Vera:

Vera   Soms heb ik zin
                  je naar de muur te rijden
                  daar waar het heel steil is
                  en je naar beneden te duwen
                  het water in

Ondertussen worden we ondergedompeld in een uiterst conservatief politiek klimaat. Vera citeert hierbij voortdurend de woorden van hun vader:

Vera   Als iemand arm is
                  is dat zijn eigen schuld
                  de armen vooral niet helpen
                  zei onze vader altijd (blz. 2)

Vera   Waar zoveel lichaamsvuil is
                  moet de ziel stikken
                  zoals vader zei (blz. 6)

Ook deze man, hun vader, is een afwezige man. Hij is dood, maar wordt levend gehouden als citaat, als een gezegde, een spreuk die het leven van zijn kinderen richting geeft. Deze spreuken klinken als een extreemrechts evangelie, dat hun hang naar een verloren gewaand verleden tijd dik in de verf zet. Het resulteert in een levenswijze waarin de controle en de beheersing van emoties het hoogste goed is.

Clara   Beheersing betekent alles voor je
                  net als vader (blz. 3)

Meteen begrijpen we dat Vera het meest op haar vader lijkt (zij citeert hem voortdurend en idealiseert hem nog steeds). Clara lijkt op haar moeder.

Vera   Jij (Clara) hebt ook altijd gekke ideeën gehad
                  net als je moeder
                  die tenslotte in haar gekke ideeën is gestikt
                  in haar complexen (blz. 5)

De moeder wordt niet zo geïdealiseerd als de vader. Ook over Olga de dienstmeid wordt heel vernederend gesproken. Ze komt uit een arm milieu en Vera roept zich op als haar weldoener en redder.

Vera   Ik ben haar onderwijzeres
                  en ik betaal haar ook nog heel goed
                  ik betaal haar meer dan ze verdient
                  maar daar gaat het niet om
                  Hier heeft ze alles wat ze nodig heeft
                  Thuis heeft ze niets
                  Overal die socialistische praatjes
                  en veranderd is er in wezen niets
                  Een primitieve ordinaire moeder
                  die in vodden rond rent

en een eeuwig zatte vader
acht broers en zussen die stikken in hun eigen vuil
omdat ze te lui zijn om zich schoon te maken. (blz. 5-6)

Olga is doofstom en Clara verwijt Vera dat zij nu net daarom Olga gekozen heeft. Vera's medelijden voor Olga komt in werkelijkheid neer op emotionele chantage en regelrechte uitbuiting.

Clara   Ze is er vooral voor jou
                  Jij legt dagelijks beslag op haar
                  Ze weet heel goed
                  Als ze plotseling kon praten
                  En horen
                  Zou je haar ogenblikkelijk vermoorden (blz. 3)

Olga is doofstom, ze kan niet praten, haar mond blijft dus dicht net als de deuren en vensters van dit huis. Olga is als een gesloten deur, veilig en dicht, ze zal nooit iets van de buitenwereld naar binnen brengen. Aangezien Olga niet kan spreken, zal ze nooit woorden spreken die Vera met de buitenwereld confronteren. De enige hoop op invloeden van buitenaf in dit huishouden is monddood... en vooral slaaf. Olga werkt in dienst van Vera. En aangezien Olga doofstom is, kan ze niets van wat ze binnenshuis ziet, doorvertellen in de buitenwereld.

Vera   Wat ze ziet
                  kan me niet schelen
                  als ze maar niets doorkletst
                  en dat kan ze niet (blz. 7)

Wat zou de dienstmeid dan kunnen zien? Wat valt er achter de gesloten deur te zien of te horen? Wat mag niet gezien of gehoord worden? Iets wat zich niet verhullen laat? Zelfs niet door een uniform? Telkens wanneer de belangrijke dag van dit bizarre huishouden, de verjaardag van Himmler, naderbij komt, droomt Clara, elk jaar opnieuw, een zelfde droom.

Vera   Vlak voor de zevende oktober
                  heb jij ook die merkwaardige dromen
                  (*vragend*)
                  Steeds voor hij je dooddrukt
                  wordt je wakker

Clara   Eerst dacht ik
                  een dier
                  maar toen was het toch een man (blz. 9)

Een op zijn minst merkwaardige droom. Een droom die verwijst naar kindrangsten die opklaaien uit vurige vragen, vragen naar en over seksualiteit. En over incestfantasieën?

Clara   Een groot dier begrijp je
                  wild
                  volkomen behaard
                  steeds groter steeds harder drukkend

ik kan me niet verdedigen
ik ben bang dat het me dooddrukt
Op het moment dat het me dooddrukt
word ik wakker (blz. 9)

Wat is dat voor een ‘groot dier’ dat ‘wild’ is en ‘volkomen behaard’, ‘steeds groter’ wordt en ‘steeds harder’ drukt? Is dit niet de angst voor het stijve ding van de vader?

Vera   Jij droomt altijd
                  dat een man je dooddrukt
                  dat is je situatie kindje
                  het ergst is het altijd voor de zevende oktober
                  dat is heel duidelijk dat jij bang bent
                  dat die man je dooddrukt (blz. 9)

De vraag is niet of het hier gaat om een incest dat al dan niet werkelijk plaatsvond. Wat hier centraal staat is het verpletterende gevoel dat een kind ervaart wanneer het geconfronteerd wordt met een radicale macht, een macht waarmee geen pact te sluiten valt, een dwingende macht, een redeloze Wet waar men niet aan kan ontsnappen.⁵ Deze man, deze vader is een dwingeland. Het is niet denkbaar met hem afspraken te maken over wetten en verboden. De macht van deze vader, van deze man is ongenaakbaar. Daarom is deze man niet benoembaar; men kent zijn naam niet...

Vera   Je hebt hem weer niet gevraagd
                  hoe hij heet
                  dat is het belangrijkste
                  dat je hem vraagt hoe hij heet

Clara   Nee

Vera   Dat moet je vragen
                  dat moet je meteen vragen

Clara   Ja

Vera   Je moet het vragen
                  aanspreken moet je hem
                  Je monster
                  voor het je dooddrukt
                  Als het een man geworden is
                  hoe hij heet

Kreeg hij een naam, dan werd hij aanspreekbaar, bespreekbaar. Nu is (en blijft) hij een dwingende onbekende, een lege betekenaar, angstwekkend als een uniform zonder inhoud, zonder vlees en bloed. Had hij een naam dan schreef het ‘volkomen behaarde ding’ zich in een symbolische orde in. Dan werd onderhandeling mogelijk. Dan zou men een pact kunnen aangaan met deze wet en verloor het ‘steeds harder drukkende ding’ zijn dwingende,

---

⁵ Wat men in de psychoanalyse de Imaginaire Vader noemt. Die in tegenstelling tot de Symbolische vader geen pact toelaat.

alomtegenwoordige karakter. Maar Clara slaagt er in haar droom niet in te vragen hoe hij heet...

Clara   Ik val flauw en dan word ik wakker (blz. 9)

Het gesprek over deze droom eindigt met een verwijzing naar een eindeloos doorgaande reeks: 'de zevende oktober' (Himmler) - 'Rudolf' (de zoon/rechter) – 'zei vader altijd' (de vader). Wat niet benoemt kan worden verschijnt toch... 'ze hangt de gestreken toga aan de muur, inspecteert hem'. De imaginaire vader, de almachtige vader, de zijn eigen kinderen verslindende Chronos, hangt aan de muur. De vader, de Wet, die men zich inbeeldt, is altijd machtiger dan de werkelijkheid die hij representeert of symboliseert. Alleen dan kan het wantrouwen het leven overheersen.

Vera   Onze vader heeft ons leren wantrouwen
                  het is maar goed
                  dat we naar hem geluisterd hebben

Clara   *(in zichzelf)*
                  Het wantrouwen nooit onderdrukken
                  het wantrouwen gehoorzamen
                  de mensen altijd met wantrouwen tegemoet treden
                  de natuur alles afluisteren (blz. 11)

De vader staat als een machtige, imaginaire (ingebeelde) Wet tussen Clara, Vera en Rudolf. Deze vader goot het gif van de paranoia in de geest van zijn kinderen. Deze vader had altijd gelijk. Het gelijk, waarheid en waarden, bleven ongenaakbaar, er kon niet over onderhandeld worden. Daarom maakt de paranoia, de vooringenomenheid, de vooroordelen, een pact met de buitenwereld onmogelijk. Vera en Clara kunnen met de wereld niet omgaan (tenzij hij doofstom blijft)... Seksualiteit is dan ook een onmogelijkheid, want om dat te realiseren moet men zich in de buitenwereld begeven. Liefde is een pact met de ander. Als men deze onmogelijkheid toch wil omzeilen, valt er weinig anders over dan het consumeren van het incestverbod... Een verbod dat samenvalt met het vader zijn.

Clara   *(roept)* Dat zou hij (hun vader) niet gewild hebben
                  wat er daarna gebeurd is

Vera   *(roept terug)*
                  Hoe bedoel je dat

Clara   Jij en Rudolf

Vera   Dat begrijp jij niet
                  Dat is zo gekomen
                  Het maakt zoveel dingen eenvoudiger
                  Jij hebt het recht niet
                  daarover te oordelen
                  jij kunt er alleen maar blij mee zijn
                  als het anders zou zijn
                  als Rudolf getrouwd was
                  zo is hij bij ons

alles blijft onder ons (blz. 11)

'*Alles blijft onder ons*'. Niets ontsnapt aan het alwetende oog van de vader. Wie zich buiten het almachtige weten van de vader begeeft, begaat een overtreding en wordt bestraft. Het wantrouwen, de paranoia, mag zich niet omzetten in nieuwsgierigheid naar de andere. Alles moet onder ons blijven. Wie zich buiten het gedachtegoed van de vader begeeft, wordt verlamd... Clara leest socialistische teksten.

Vera   Onze socialiste mag van geluk spreken
                  dat ze zich niet kan verroeren
                  jou hadden ze allang gearresteerd
                  opgesloten gevonnist
                  je zou verdwenen zijn (blz. 11)

Een extreem rechtse politiek verlamt elk socialisme. Een paar maanden nadat Hitler de macht in Duitsland had overgenomen, werd het eerste concentratiekamp opgericht; Dachau. Vanaf dat moment werden politieke tegenstanders (socialisten en communisten) systematisch opgepakt, naar concentratiekampen gebracht of afgemaakt. De verlamde Clara symboliseert in *Voor het pensioen*, de machteloosheid van het socialisme tegenover een rechtse ideologie die dankzij haar principes van zelfverheerlijking en uitsluiting steeds een uitweg vindt, en schijnbaar overleeft. Dit socialisme (Clara) is 'in verzekerde bewaring' bij het rechtse ideeëngoed (Vera en Rudolf).

Vera   Uit dezelfde ouders geboren
                  zo totaal verschillende kinderen
                  wees blij dat je hier bent
                  in verzekerde bewaring om zo te zeggen (blz. 12)

Clara is verlamd door een bomaanval. Die verlamming maakt haar afhankelijk van haar broer en zus. Zij houden Clara (het socialisme) als het ware gevangen.

Vera   Buiten zou jij gevaarlijk zijn
                  ik ken jou
                  je had al bommen gegooid
                  en mensen vermoord
                  iedereen die je haat
                  en jij haat iedereen
                  fanatiek
                  (*komt met koffie op een dienblad binnen en gaat naast Clara zitten*)
                  Je ongeluk heeft je gered kindje
                  jij hebt alles te danken aan die bomaanval
                  dat zegt Rudolf ook
                  dat er van jou een terroriste was geworden (blz. 12)

Het is twee jaar geleden dat er bezoek geweest is. Een zekere dokter Fromm. Rudolf wil geen bezoek, hij stelt gezelschap niet op prijs.

Vera   Rudolf heeft zich helemaal afgesloten
                  vanwege zijn positie
                  en omdat hij in wezen altijd een eenzaam mens is geweest

hij heeft gezelschap altijd gehaat (blz. 13)

Rudolf was blijkbaar jaloers op de dokter. Was de dokter te vriendelijk tegen zijn zusjes? Charmeerde hij hen?

Vera   misschien moet ik mer Rudolf praten
                  zodat hij zich weer verzoent met de dokter
                  vind je niet dat het jammer is
                  dat de dokter niet meer bij ons komt
                  Rudolf was jaloers dat klopt
                  maar nu heeft hij daar geen enkele reden meer toe
                  en jij vond de dokter toch ook aardig (blz.14)

Of was het vooral Vera die gecharmeerd werd door de dokter?

Vera   ik vond hem nog eleganter dan vroeger (blz.14)

Het huis is oud en vuil, de scheuren in het plafond worden steeds groter, er moet dringend geverfd worden. Maar veranderingen staan hen tegen...

Clara's man heeft zelfmoord gepleegd. Hij was een socialist die Clara's hoofd vol goot met 'weezinwekkende literatuur'.

Vera   hij heeft je met weezinwekkende literatuur overvoerd
                  en je vernietigd volkomen vernietigd
                  voor altijd
                  hij heeft het zich gemakkelijk gemaakt
                  een kogel door zijn hoofd
                  en geen gedachte voor jou (blz.14)
                  (...)
                  Onmensen trekken de anderen naar beneden
                  heeft vader gezegd (blz.15)

Raadsheer Rösch, een 'trouwe vriend' van Rudolf, komt elk jaar op de zevende oktober de verjaardag van Himmler meevieren. Dit jaar heeft hij afgebeld omdat hij ziek is. Of is hij bang? Vorig jaar werd hij bijna ontmaskerd door 'een paar jonge mannen'.

Vera   Als die zijn jas van zijn lijf getrokken hadden
                  en hij had daar gestaan in zijn SS-uniform
                  Mogelijk is het hem vandaag te gevaarlijk (blz.15)

De ideologische overtuiging die achter de herdenking steekt krijgt hier een zwaar accent. Het is geen faits divers of een onnozele grap...

Vera   De tijd komt zegt Rudolf
                  dat hij niet meer gedwongen is
                  verborgen in zijn huis
                  Himmlers verjaardag te vieren
                  maar openlijk helemaal openlijk kindje openlijk
                  zichtbaar voor iedereen

Natuurlijk is het waanzin
dat hij daaraan vasthoudt
maar waarom moet ik roet in het eten gooien
We moeten solidair blijven
wie weet wat er nog komt
Wij vormen een complot (blz.15)

En omdat de linkse, lamme Clara aan dit ‘complot’ meedoet, wordt ze daags nadien beloond en worden al haar linkse boeken voor haar op tafel uitgesteld.

Vera   Morgen zal ik daarom weer
                  al je linkse boeken voor je op tafel leggen (blz.16)

Clara vindt Vera walgelijk. Ze veracht haar leugenachtigheid en de manier waarop ze zich naar de ‘waanzin van de president van de rechtbank’ schikt. Ze is echter machteloos omdat ze emotioneel en fysiek afhankelijk is van haar zus.

Clara   ik ben aan jullie overgeleverd
                  Het is zonneklaar
                  dat jullie ook op Himmlers verjaardag
                  met elkaar naar bed gaan na de tweede fles sekt
                  (...)
                  Jij bent nog beklagenswaardiger dan ik
                  en alleen omdat je zo leugenachtig bent
                  houd je het uit
                  nog perverser dan je broer
                  nog laaghartiger dan hij
                  nog veel valser (blz.16)

Na deze emotionele uitval van Clara haalt Vera de foto van Himmler uit de kast. Subtiele vorm van kastijding. Clara zwijgt. Alweer hult ze zich in stilte.

Vera   Dat portret is gemaakt
                  toen Himmler het kamp bezocht
                  Rudolf heeft met hem alleen gegeten
                  één dag na zijn negenendertigste verjaardag
                  Er was niets moeilijker
                  dan kampcommandant zijn
                  commandant dat was iets verschrikkelijks
                  Rudolf was zeer geïmponeerd
                  door wat Himmler zei
                  (zet het portret op de vensterbank en kijkt er naar)
                  Het was ten slotte ook Himmler
                  die hem die valse pas gaf
                  waarmee Rudolf is ondergedoken
                  Rudolf heeft aan hem te danken
                  dat hij nog leeft
                  En wij hebben aan Rudolf te danken
                  dat wij nog leven (blz. 17)

Rudolf is kampcommandant geweest. Hij dook na de oorlog onder met een vals paspoort dat hij van Himmler had gekregen; ‘zo bleef hij buiten schot’.

Vera   En toen
                  tien jaar later vroeg niemand er mee naar (blz. 17)

Nu wordt Rudolf geprezen om zijn vaderlandslievendheid.

Vera   De mensen applaudisseren voor hem
                  als hij over vaderlandsliefde spreekt (blz. 18)

In dit uiterst conservatieve milieu ‘schikken’ de vrouwen zich. Een patriarchaat waar de vrouw zich opoffert voor de status en ijdelheid van de man.

Vera   Vader duldde niet de geringste verandering
                  moeder schikte zich
                  vrouwen schikken zich nu eenmaal
                  dat verandert niet
                  ze geven het niet toe
                  maar ze schikken zich
                  en ze schikken zich graag (blz.18)

Even later vernemen we dat hun moeder ook zelfmoord heeft gepleegd. Het is Clara die dit zegt.

Clara   Het is goed dat moeder
                  eruit is gestapt
                  Rudolf schaamde zich
                  voor haar zelfmoord (blz.19)

Waarop Vera, terwijl ze het SS-uniform van haar broer strijkt, laconiek toegeeft dat ze daarvan alle de schuld dragen.

Vera   Wij allemaal hebben moeder van kant gemaakt (blz. 19)

Ze voert daarop een ellenlange monoloog. Alsof ze met woorden die wond wil dichtstoppen. Alsof ze de pijn met woorden weg naait. Alsof de woordenstroom het verder denken over de moeder toedekt en geen kans meer geeft. Het is uit Clara’s mond dat het verdrongene zich los wringt, het is Vera’s tong die het terugduwt, met een woordenvloed die niet te stoppen is, een woordenlawine die Clara het zwijgen oplegt, die de mond van de zus dicht timmert zodat een onuitsprekelijke rouw en schuld geen kans krijgt... ‘Vader duldde niet de geringste verandering.’ De monoloog is een openlijke aanval op Clara’s persoon. Waarom? Omdat ze kranten leest, kranten die door ‘joden’ worden gedrukt... een onbeschaamde jodenhaat openbaart zich in Vera’s spreken.

Vera   Je vader was een jodenhater
                  net als 98 procent van ons volk (blz. 20)

Het is een woordenstroom die de pijn die Clara’s zwijgen veroorzaakt moet verlichten. Clara pijnigt Vera met haar zwijgen. Met dit stilzwijgen duwt ze Vera in eenzaamheid weg. Als in

een delirium raakt Vera verstrikt in haar vertelling. Ze cirkelt rond een blinde vlek, een punt dat niet vermeden kan worden en dat om verwoording vraagt, een punt als een gehuil; het feit dat Vera haar broer neukt. Een perverse scène die onvermijdelijk is geworden en zich als een toneelstukje aankondigt. Een toneelstuk waarin ieder zijn rol speelt en waarin elke scène minutieus door iedereen gekend is. Een toneelstukje waarvan iedereen weet dat de plot zich langzaam beweegt naar dat onmogelijk reële; incest tussen broer en zus.

Vera   We hebben ons toneelstuk ingestudeerd
                  sinds dertig jaar zijn de rollen verdeeld
                  ieder heeft zijn partij
                  afstotelijk en gevaarlijk
                  ieder heeft zijn kostuum
                  owee als de een in het kostuum van de ander kruipt (blz.22)

Maar dit toneelstukje is geen toneel; het is pure acting out van een traumatisch verleden. Een verleden dat zich onheilspellend opdringt aan een heden, dat de wonden draagt van een verscheurd worden door een onmogelijke keuze. De keuze tussen trouw blijven aan de geïdealiseerde vader of rouwen om de moeder die zichzelf doodde. De oplossing die men voor dit dilemma vond is een perverse scène: incest. Ook Clara speelt daarin haar rol.

Vera   Vorig jaar heeft hij geëist
                  dat ik je haar afschoor
                  en je het concentratiekampjasje omhing (blz.23)

Waar Clara geplaagd wordt door dromen waarin ze verpletterd wordt door een man ('een volkomen behaard ding', blz.9), wordt Vera 's nachts overmand door dromen waarin ze haar moeder op gruwelijke wijze vermoordt.

Vera   ik heb moeder in mijn slaap vaak vermoord
                  gewurgd doodgeslagen neergestoken (blz.21)

Clara onderbreekt Vera's woordenvloed met een lach. Ze lacht om 'de liefde voor muziek van onze moeder'. Iedereen in het gezin speelde muziek. Clara vindt muziek in 'dit dodenhuis' een grote leugen.

Clara   jullie hebben haar altijd misbruikt de kunst
                  Jij zegt altijd
                  toen onze ouders nog leefden
                  maar er is niets veranderd
                  zoals jij zegt
                  zoals jij altijd gelogen hebt
                  jij hebt jezelf altijd alles alleen maar voorgelogen
                  jezelf en Rudolf en alle anderen
                  Cello dat stelde toch niets voor
                  dat was onder jullie handen toch alleen maar iets schunnigs
                  en Rudolf op de viool
                  een grotere perversiteit bestaat er nauwelijks
                  Dat was toch alleen maar een waanidee van onze vader
                  en het waanidee van onze ongelukkige moeder
                  die wilden dat we muziek maakten

omdat kinderen van hun categorie altijd muziek hebben gemaakt (blz.26)

Kunst en filosofie in handen van het fascisme verwordt tot een perversiteit. Het nationaalsocialisme heeft Schopenhauer en Nietzsche misbruikt. Joodse muzikanten bleven in concentratiekampen gespaard omdat ze gedwongen werden te musiceren terwijl hun lotgenoten de dood werden in gedreven. Clara's uitval tegen de muziek van haar moeder legt de functie van een muzikale opvoeding bij de nationaalsocialistische burger bloot; het is een culturele pose die intellectuele domheid moet maskeren. Waar kunst en filosofie gericht zijn op het stimuleren van creatief denken en leven, wordt dit in handen van het fascisme een pose in dienst van een dodelijke ideologie. Vera loopt naar de vleugel, klapt hem open maar speelt niets... Ze kan haar eigen woorden niet in daden omzetten.

Vera   De kunst is een middel
om jezelf te redden (blz.25)

Als ze werkelijk doordrongen was van deze zin, deze zin daadwerkelijk deel zou uitmaken van haar leven, dan zou ze spelen, musiceren alsof haar leven ervan afhing. Zou in dat geval incest een optie zijn?

Clara   jullie weten helemaal niet
wat muziek is
en wat kunst is
onder jullie handen werd de muziek
altijd iets afschuwelijks (blz. 25)

Het Auschwitz-orkest speelt in 1940 in Oswiecim.

Muziek, verbonden aan hun beider kindertijd, brengt de zussen niet dichter bij elkaar. Ondanks Vera's poging om het te hebben over 'die fijne winteravonden'. Clara rekent genadeloos af met alle illusies die daaraan verbonden zijn. De emotionele vulkaan waarop dit drietal leeft kan elk moment uitbarsten.

Clara   Op een dag heeft hij (vader) er zich ook niet voor gegeneerd de
Bösendorfvleugel te kopen
het was beter geweest als hij vroeg genoeg een pistool voor me had gekocht
om hem neer te schieten
jullie allemaal neer te schieten (blz.26)

Maar Clara is machteloos. Even genadeloos wijst Vera haar erop hoe afhankelijk ze van haar zus is. Dan gaat de telefoon. Vera verdwijnt naar de andere kamer, Clara kan het gesprek niet horen, maar even later verschijnt Vera met het concentratiekampjasje.

Vera   Rudolf
                  of alles in orde is
                  hij is al onderweg
                  (over het kampjasje)
                  Misschien wil hij
                  dat je het aantrekt
                  't is mogelijk
                  Plotseling krijgt hij in zijn hoofd
                  dat jij het moet aantrekken
                  en hij eist dat ik je haar afscheer (blz.28)

Clara zegt dat ze zal weigeren om het jasje aan te doen. Terwijl beide zussen zich opmaken in afwachting van de komst van de broer (Clara kamt haar haren en Vera maakt twee vlechten), steekt Vera een lange tirade af. Een woordenvloed die druipt van de haat, haat tegenover haar zus. Een woordenstroom waarin ze Clara emotioneel chanteert.

Vera   Rudolf en ik wij lijden meer onder jou dan jijzelf
                  dat is de waarheid
                  het is een ingoed mens
                  die al zijn krachten voor jou inzet
                  en ik sta ook dag en nacht voor je klaar
                  maar dat zie je niet
                  je wilt het niet zien
                  hoewel je het heel goed weet
                  Iedereen haat degenen die hem helpen
                  (...)
                  Jij bent onze vijandin
                  alsof je niet onze bloedeigen zuster was
                  De lammen pijnigen hun verplegers
                  heeft vader altijd gezegd (blz. 31)

Vera noemt wat er tussen Rudolf en haar is 'zuiver' en 'puur'. Rudolf heeft een zwak hart. Niemand kan voorspellen hoelang 'zijn zieke hart' het nog zal volhouden. Het is een hysterische woordenvloed waaruit Vera's angst spreekt die aangewakkerd wordt door Clara's weigering deel te nemen aan het spel. Vera wil haar overtuigen...

Vera   Toe
                  Houd jezelf in de hand
                  je moet je beheersen
                  ter wille van mij
                  ter wille van ons
                  beloof het me
                  misschien is het de laatste keer
                  Hij moet deze dag vieren
                  op zijn manier begrijp je

je moet je beheersen (blz.34)

Vera is bang voor de toekomst, bang voor het pensioen van Rudolf.

Vera   Het pensioen is het
                  waarvoor ik bang ben
                  dan zitten we alle drie hier
                  in deze kamer
                  en wachten er alleen maar op dat we dood zijn (blz.32)

Ze is bang voor het oordeel dat Clara dan over hen zal vellen; ‘Dan kan jij recht spreken over ons.’ Maar ook over het oordeel dat de buitenwereld over hen zal vellen. Een buitenwereld die in het verleden van Rudolf aan het wroeten is. Zijn oorlogsverleden.

Vera   Als het waar is
                  wat er wordt gezegd
                  het is al lang geleden
                  ik geloof niet dat Rudolf een misdaad op zijn geweten heeft
                  hij niet (blz.32)

Het is de angst voor het verleden, het oorlogsverleden van de broer die hen binnen houdt, die hen opsluit in een incestueus theater des doods. Een soort *Huis clos* maar dan met levende doden en niet zoals bij Sartre. Waar de doden in een hel tot in de eeuwigheid moeten doorgaan. En waarin ieder een hel is voor de andere. ‘*L’Enfer c’est les autres*’

De zussen wachten op de thuiskomst van hun broer. Alles is in gereedheid gebracht. De herdenking van Himmlers verjaardag kan beginnen. Het toneel van dit incestueuze theater des doods is klaar en wacht op haar acteurs. De vrouwen wachten op de man die hun wereld, hun geest, hun leven, tot in het kleinste detail beheerst... De *Danse macabre* (Camille Saint-Saëns) kan beginnen...

‘Bent u klaar?’
‘We kunnen beginnen, ja.’
‘Hoe is het met uw hart, is alles in orde?’
‘Ik heb nu geen pijn.
Als ik pijn heb, zeg ik het, dan moeten we stoppen.’
‘Ja, natuurlijk. Maar hoe is uw algehele gezondheidstoestand?’
‘Ik heb op dit moment geen klagen.
Het is goed weer, hoge luchtdruk.
Dat is goed voor me.’
‘U ziet er prima uit.
We zullen met Treblinka beginnen.’
‘Alstublieft’
(...)
In die tijd draaide Treblinka op volle toeren.’
‘Op volle toeren’
‘Op volle toeren?’
‘Ja, het draaide op volle toeren. Er kwamen veel joden aan.
Op dat moment werd het getto van Warshau ontruimd.
Er kwamen toen in Treblinka in twee dagen ongeveer drie treinen met joden aan.

*Daar zaten steeds drie-, vier- of vijfduizend mensen in. Ze kwamen allen uit Warshau. Daar tussendoor kwamen er ook nog treinen aan uit Kielce en uit andere plaatsen. Er kwamen ook drie treinen die door 't offensief bij Stalingrad dat toen aan de gang was, op 'n station hebben staan wachten. En ook een aantal Franse wagons. Dat waren vijfduizend joden. Daarvan waren er drieduizend dood. Ze zaten dood in de wagons. Ze hadden hun aderen doorgesneden of waren zo gestorven. Wat er uit de wagons uitgeladen werd, was halfdood of half waanzinnig.
(...)*

*De gaskamers waren toen dag en nacht in bedrijf.'
'Kunt u een beeld geven van uw eerste indruk van Treblinka'
'De eerste indruk van Treblinka was voor mij en mijn kameraden: catastrofaal. Want er was ons niet verteld waar het precies om ging. Ze hadden ons niet gezegd dat daar mensen gedood werden.'
'Wist u dat niet?'
'Nee.'
'Dat is toch ongelooflijk?'
'Dat kan wel, maar het is zo. Ik wilde er ook niet heen. Dat is tijdens mijn proces bewezen. Ze zeiden tegen me: Herr Suchomel 't zijn grote werkplaatsen voor kleermakers en schoenmakers waar u toezicht opmoet houden.'
'Maar u wist wel dat het een kamp was?'
'Ja, ze zeiden: de Führer heeft bevel tot Umsiedlung gegeven. Het is een bevel van de Führer. Begrijpt u?'
'Umsiedlung. Her-vestiging.'
'Er is nooit gezegd 'doden'
SHOAH⁶*

*'Wat was de capaciteit van de nieuwe gaskamers?
Er waren er twee, nietwaar?'
'Ja, de oude gaskamers werden stilgelegd, maar niet afgebroken. Als er veel transporten kwamen, met veel mensen dan werden ook nog de oude gaskamers gebruikt. De joden zeggen dat er hier vijf gaskamers aan elke kant stonden ...ik zeg vier. Maar ik weet het niet zeker. Maar alleen die aan deze kant werden gebruikt. Alleen deze kant was in bedrijf.'
'Waarom de andere kant niet?'
'Omdat het transport van de lijken daar te ingewikkeld was.'
SHOAH⁷*

⁶ Franz Suchomel, zijn eerste dagen als SS4er in Treblinka. SHOAH, C.Lanzmann

⁷ Franz Suchomel, een SS'er over de gaskamers in Auschwitz. SHOAH, C.Lanzman.

Tweede bedrijf

Als een opgejaagd wild dier komt Rudolf thuis. Bang, doordrenkt van achtervolgingswaan, verdenkt hij jongeren ervan tegen hem te zijn opgebotst omdat ze hem zoeken omwille van zijn oorlogsverleden. Zijn winterjas is gehavend... een knoop is eraf gerukt. Vera herstelt de knoop.

Rudolf   Juist vandaag
                     Er bestaat een verband
                     tussen de datum van vandaag
                     en de manier
                     waarop die jongens tegen me opgebotst zijn (blz. 35)

Desondanks blijkt hoeveel macht dit bange, opgejaagde dier heeft; hij heeft ervoor gezorgd dat de chemische fabriek die bij wijze van spreken in zijn achtertuin gebouwd zou worden, naar de andere kant van de stad verhuisd. Hij vindt het erg dat natuur moet wijken voor een chemische fabriek...

Rudolf   De natuur verwoesten
                     bomen omhakken
                     die mooie oude bomen omhakken
                     voor een chemische fabriek
                     waarin alleen vergif wordt aangemaakt
                     (...)
                     Waar nog een mooi stukje aarde is
                     komt industrie
                     Maar hier niet heb ik gezegd
                     hier niet
                     niet voor mijn ramen (blz.38)

Rudolf verdwijnt in eenzelfde soort woordenvloed als Vera (zie eerste bedrijf). Uit Rudolf's woordenstroom blijkt zijn hang naar het verleden en zijn angst voor verandering. De woordenvloed mondt uit in een triomfalisme over de verplaatsing van de chemische fabriek die hij heeft verwezenlijkt in de gemeenteraad. Iets wat precies veertig jaar geleden ook Himmler heeft gedaan.

Rudolf   Als Himmler er niet geweest was
                     stond waar nu ons huis staat
                     gifgasfabriek
                     Is het niet merkwaardig Vera dat ik dat vandaag
                     zelf heb kunnen verhinderen
                     dat hier een gifgasfabriek gebouwd wordt
                     voor onze ramen
                     Veertig jaar geleden heeft Himmler het verhinderd
                     vandaag heb ik het verhinderd
                     er bestaat geen toeval (blz.41)

De gifgasfabriek van Himmler verwijst indirect naar de Endlösung, naar de productie van Zyklon-B, het gifgas waarmee de joden massaal werden vernietigd. Rudolf, ex-kampcommandant, heeft echter geen last van zijn geweten.

Rudolf   Ik heb geen slecht geweten
              Af en toe krijg ik het benauwd dat is waar
              nu nog
              maar ik heb geen slecht geweten
              dan zouden eerst alle anderen een slecht geweten moeten hebben
              Ik heb enkel mijn plicht gedaan (blz. 40)

Vanuit Rudolf's standpunt wordt de wereld vernietigd door opportunistische zakenlui, de joden, de democratie en het Amerikanisme.

Rudolf   De joden versjacheren de hele natuur
              De democratie is boerenbedrog
              (...)
              het Amerikanisme heeft ons vernietigd (blz.42)

Rudolf, ex-kampcommandant, nu rechter, leefde tien jaar ondergedoken uit angst voor zijn oorlogsverleden, spreekt recht over misdadigers... Zo sprak Rudolf op deze heuglijke dag, recht over de moordenaar Meissner. Bernhard legt de hypocrisie van het naoorlogse Duitsland bloot.

Rudolf   De moordzaak Meissner
              Een koelbloedige figuur
              Van begin af aan was alles duidelijk
              maar de wetten schrijven voor
              dat je je in zo'n beest verdiept
              een half jaar lang
              Wat heeft levenslang voor zin
              als dergelijke lieden na vijftien jaar
              al weer vrij rondlopen (blz. 45)

Door dit in de mond te leggen van een rechter die een ex-nazi was, legt Bernhard de vinger op een pijnlijke Duitse wond. Het heeft tot halverwege de jaren zestig - het proces Eichmann in 1961 in Jeruzalem speelde hierin een belangrijke rol - geduurd, voordat Duitsland, mede onder druk van de internationale belangstelling die het proces Eichmann kreeg, op jacht ging naar nazi-misdadigers (waaronder feitelijke massamoordenaars) die in de Duitse bureaucratie en industrie belangrijke functies uitoefenden (waaronder topfuncties bij justitie, wetgeving, enz.).

De verdeeldheid van het naoorlogse Duitsland, de hypocriete houding tegenover het oorlogsverleden, wordt door Bernhard in een perfecte metafoor gegoten als je de verhouding tussen Rudolf, Vera en Clara bekijkt. De kritische actiebereidheid van Clara (zij schrijft lezersbrieven naar kranten; ze laat dus een kritische stem horen) wordt door het incestueuze duo Rudolf-Vera monddood gemaakt. Clara komt in dit tweede bedrijf amper aan het woord.

Vera   Ik probeer haar met mijn kousentruc
              van haar lectuur af te leiden
              (...)
              Wat het me gekost heeft
              om haar vandaag

deze dag van haar kranten af te houden
(...)

Rudolf   *(tegen Clara)*
En naar welke krant heb je vandaag geschreven
(...)

Vera   Ze heeft zich in dat politieke fanatisme vastgebeten
hopeloos
we moeten onze zuster opgeven
Stel je voor dat we onze vijand niet hadden (blz.45)

Is deze dialoog niet exemplarisch voor hoe Duitsland met zijn oorlogsverleden omging?

Dat Clara uitgerekend door geallieerde bommen verlamd werd, is geen klein detail. Waren het immers niet de geallieerden, onder leiding van de Amerikanen, die oogluikend toelieten dat ex-nazi's zich nestelden in het machtsvacuüm dat in Duistland ontstond, of hun voordeel zagen door o.a. de nazi-raketten experts in te schakelen in hun eigen (koude-) oorlogsmachine? In hoeverre vonden zij in deze nazi's bondgenoten in hun strijd tegen het oprukkende Rode Leger, het tot monster gedoodverfde communisme?

Rudolf   *(tegen Clara)*
Altijd zwijzaam.

Vera   *(gaat zitten)*
En meedogenloos
Vanuit haar observatiepost observeert ze ons en wacht
tot ze op een dag toeslaat

Rudolf   *(woedend opspringend)*
Waar hebben jullie je haat vandaan
Wat geeft jullie het recht (blz.51)

Clara's zwijgen irriteert Rudolf mateloos. Hij voelt de hete adem van de waarheid in zijn nek blazen. Hij is 'plaatsvervangend commandant in dat kamp' geweest...

Rudolf   De mensen zijn weer begonnen
in het verleden te wroeten (blz.50)

Vera moet Rudolf kalmeren; hij heeft een zwak hart en mag zich niet teveel opwinden. Ze noemt Clara's houding 'een spel'. Maar is Clara's gedrag werkelijk een spel? Of drijft Clara haar broer stilzwijgend naar een afgrond... Rudolf vreest de dag waarop hij zich zal moeten verantwoorden.

Rudolf   Ik had geen andere keus
wat ik gedaan heb daar werd ik toe gedwongen
~~en ik heb niets gedaan~~

Eichmann in Jerusalem. "Op ieder punt van de aanklacht antwoordde Eichmann: 'Im Sinne der Anklage nicht schuldig.' In welke zin meende hij dan wél schuldig te zijn? In het lange kruisverhoor van de verdachte – volgens hemzelf 'het langste kruisverhoor dat überhaupt bekend is' – kwam noch de verdediger, noch de aanklager, noch een van de drie rechters op het idee hem dat eens te vragen. (...) 'Met het vermoorden van joden had ik niets te maken. Ik heb nooit een jood gedood, maar ook nooit een niet-jood – ik heb überhaupt nog nooit iemand gedood. Ik heb ook nooit bevel gegeven een jood te doden, en evenmin een niet-jood... *Habe ich nicht getan.*' Later kwam hij daar nog eens op terug: 'Het is nu eenmaal zo... dat ik het nooit heb hoeven doen' – want hij liet er geen twijfel over bestaan dat hij zijn eigen vader zou hebben gedood als hem dat was bevolen.'" (blz. 78-79)

Hannah Arendt, Eichmann in Jerusalem, De Banaliteit van het kwaad, Atlas, Amsterdam, 2005

Vera stelt alles in het werk om haar broer te kalmeren; ze masseert hem, ze stelt hem voor een bad te nemen en ze vertelt hem over de mevrouw Leopold die Vera de kamer van haar man heeft laten zien. Een kamer vol herinneringen aan de tijd toen haar man bij de Waffen-SS was. Nu doet die man florerende zaken met het Nabije Oosten. Ze wil hem geruststellen en aan de viering van de verjaardag van Himmler beginnen.

Vera   Ik heb alles klaar gezet
                  zoals je dat altijd wilt
                  alles is zoals jij het gewend bent
                  alles geborsteld en gestreken
                  de laarzen gepoetst (blz. 54)

Clara is Vera's enige onzekerheid; zij heeft gezegd dat ze deze keer het spel niet wou meespelen. Vera weet niet of Clara dit zal doorzetten. Daarom bedreigt ze haar.

Vera   Als zij kon praten
                  als zij naar buiten kon gaan en kon praten
                  als ze niet op ons aangewezen zou zijn
                  ze zou ons verraden
                  als dat niet haar dood betekende (blz.55)

Dat de man van mevrouw Leopold zaken doet met het Nabije Oosten is geen onbelangrijk detail. Heel wat nazi's werden na de oorlog openlijk opgevangen in de Arabische landen.

Eichmann in Jerusalem. "het proces heeft inderdaad tot de opsporing van andere nazi's en misdadigers bijgedragen –hoewel niet in de Arabische landen, die aan honderden van hen openlijk asiel hebben verleend en waar zich dus niemand 'schuilhoudt'. Ook waren de goede betrekkingen die de grootmoefiti en de nazi's er tijdens de oorlog op na hielden geen geheim; hij had gehoopt dat ze hem zouden helpen een variant van de Endlösung in het Nabije Oosten op gang te brengen. De kranten in Damaskus en Beiroet, in Cairo en Jordanië verheelden noch hun sympathie voor Eichmann, noch hun leedwezen over het feit dat hij 'zijn werk niet had kunnen afmaken'; in een radio uitzending uit Cairo op de openingsdag van het proces kregen de Duitsers zelfs nog een veeg uit de pan: gedurende de hele oorlog was er geen enkel Duits vliegtuig boven een joodse nederzetting verschenen op er een bom op te laten vallen. (...) De moefiti (Amin-el-Hoesseini) had in nauw contact gestaan met het Berlijnse ministerie van Buitenlandse Zaken en met Himmler, maar dat was niets nieuws." (blz.65)

Hannah Arendt, Eichmann in Jerusalem, De Banaliteit van het kwaad, Atlas, Amsterdam, 2005)

hadden we in onze tijd eenvoudig vergast (blz.56)

Wanneer Vera terugkeert, is Rudolf helemaal van streek. Ze masseert hem opnieuw en raadt hem aan in bad te gaan.

*'Alles in mij is gestorven in het kamp.
Maar je bent 'n mens.
Je wilt leven en je moet vergeten
Hij dankt God voor wat er gebleven is en dat hij vergeet.
En dat men er niet meer over praat'
'Vindt hij het goed dat we erover praten?'
'Het is niet goed voor me.'
'Waarom praat hij er dan toch over?'
'Omdat hij er nu wel over moet praten.'
(...)*

*'De derde dag zag ik m'n vrouw en kinderen.
Ik legde hen in de grafkuil en vroeg zelf om de dood.
Ze zeiden dat ik nog sterk genoeg was om te werken
en dat ze hem nog konden gebruiken
en hem dus nu niet wilden doden.'*
SHOAH⁸

*'t was in de winter van '42 begin januari.'
'en werden de lijken toch nog begraven en niet verbrand?'
'Ze werden begraven en elke rij werd met aarde bedekt.
Men verbrandde hen nog niet.
Ze lagen in vier tot vijf lagen en de grafkuilen waren trechtervormig.
We gooiden de lijken in die graven.
We moesten ze als haringen schikken.'
'Dus zij hebben alle joden van Vilna opgegraven en verbrand?'
'Begin januari '44 begonnen we met 't opgraven van de lichamen.
Toen we het laatste graf openden,
herkende ik mijn familie.
'Welke familieleden heeft hij herkend?'
'Mama en m'n zusters.
Drie met hun kinderen.
Ze lagen daar allemaal.'
'Hoe kon hij ze herkennen?'
'Omdat ze vier maanden onder de grond lagen en 't winter was ...
waren ze redelijk intact.
Ik herkende ze aan hun gezicht en aan hun kleding.'
SHOAH⁹*

---

⁸ Mikael Podschlebnik, overlevende van Chelmo, getuige op het Eichmannproces, in SHOAH, film van Claude Lanzman

⁹ Motke Zaïdi en Itzhak Dugin over de massagraven van Ponari. Itzhak herkent zijn familie. SHOAH, C. Lanzman

Derde bedrijf

Een andere kamer; de eetkamer. Clara zit tussen Vera en Rudolf aan tafel. Rudolf is licht aangeschoten en draagt zijn SS-kostuum. Vera houdt een lange tirade waarin ze vol bewondering over Rudolf spreekt. Een lofredde die het narcisme en de eigenliefde van haar geïdealiseerde broer streelt. De buitenwereld wordt afgesloten; alle ramen en deuren zijn dicht, zodat ze niet betrappt kunnen worden door een of andere ‘spion’. Clara ondergaat alles, zwijgend.

Vera   Je eed gestand te doen
                  Een ideaal hebben en trouw blijven
                  het altijd hooghouden
                  mooi toch (blz.61)

De SS'ers zweerden een onvoorwaardelijke trouw aan de Führer. Deze trouw is alleen mogelijk binnen een streng hiërarchische orde waarin de soevereiniteit van de leider blindelings wordt aanvaard. In *Mijn Kamp* beroept Hitler zijn soevereiniteit op de autoriteit van de ‘almachtige Schepper’: ‘Want de natuur, die eeuwig is, wreekt onverbiddelijk iedere inbreuk op haar geboden.’ Daarom is het mijn overtuiging, dat ik werk in den geest van den almachtige Schepper: Want door mij te verweren tegen den Jood strijd ik voor het werk des Heeren.’ (Adolf Hitler, *Mijn Kamp*, Ridderhof, blz.72) De Westerse geschiedenis is doordrenkt met het bloed dat soevereine heersers, dictators, keizers en koningen in naam van hun God hebben vergoten. De laatste 2000 jaren blijkt hoe typisch dergelijke soevereiniteit en centralisatie van de macht is voor culturen met een monotheïstische achtergrond. Ook de Kerk kent een strenge hiërarchie waarbij de Paus aan de top als directe woordvoerder van God staat. In de Westerse geschiedenis waren koningen de soevereine afgevaardigden van God. De volgende tekst wordt aan Paulus toegeschreven en staat in De Bijbel: ‘Iedere ziel zij onderworpen aan de superieure autoriteiten, want er is geen autoriteit dan door God; de bestaande autoriteiten zijn door God in hun relatieve posities geplaatst.’ (Romeinen 13:1, Nieuwe Wereldvertaling van de Heilige Schrift, WatchTower Bible, Pennsylvania, 1969, blz. 1296) De dualiteit tussen een soevereine heerschappij en democratisch leiderschap speelt nog steeds een grote rol in de hedendaagse Westerse democratieën. In een strenge hiërarchie die zich bovendien beroept op een (boven-)natuurlijke macht, wordt de vrijheid van het individu (denken en handelen) ingeperkt en wordt de verantwoordelijkheid (voor het denken en handelen) steeds meer een onpersoonlijke functie van het machtsstelsel. ‘Uw eer is uw trouw’. Zo luidt het belangrijkste motto van de SS. (geciteerd in Reider Frederic, *Geschiedenis van de SS in beeld*, E.B. Antwerpen, 1985, blz.33) Himmler diepte dergelijke spreuken op uit de redevoeringen van Hitler; ‘Meine Ehre heisst Treue’ (Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, blz.194)

Vera doorbladert samen met Rudolf het fotoboek van kerstmis '39. Met het oprakelen van jeugdherinneringen probeert ze zijn sombere sfeer te counteren. Uit het commentaar dat Vera bij de foto's levert leren we dat hun oom gesneuveld is tijdens de inval in Polen en dat Rudolf ‘naar Rusland vertrokken’ is ‘met een geheime missie naar het Russische front’. Wat die geheime missie precies inhield wordt niet besproken. We kunnen er alleen naar gissen. Van een gewone frontsoldaat wist men dat hij naar het front ging. Deze soldaten schreven over hun leven aan het front naar huis. Moeten we dan aannemen dat Rudolf lid was van de speciale Einstazgruppen? De SS-doodseskaders die achter de frontlinie opereerden om de lokale bevolking en vooral de joden uit te moorden? Later werd Rudolf kampcommandant.

Vera   Het kamp
                  wat mooi die bomen daar wat mooi (blz.64)

De uitroeiing van de joden verliep in grote lijnen in drie fasen; voor het uitbreken van de oorlog lag het accent op emigratie (de joden werden weggepest), na het uitbreken van de oorlog begon - samenlopend met de overwinningen in Oost-Europa - het executeren van joden door Einsatzgruppen en het deporteren van de joden naar Polen, hierop aansluitend (ongeveer vanaf de inval in Rusland in '41) ontstond de Endlösung, met de moordfabrieken in de concentratiekampen als luguber hoogtepunt. Het is als kampcommandant dat Rudolf Himmler heeft ontmoet en het is Rösch (de collega die in het eerste bedrijf afbelt voor Himmlers herdenking) die de foto van Rudolf en Himmler heeft gemaakt in het kamp.¹⁰ De zelfmoord van Himmler (hij slikte een cyanide pil), wordt als een zwakheid aanzien.

Rudolf   Zelfmoord is niemand toegestaan
                  Zelfmoord is een misdaad
                  Wie in de zelfmoord vlucht
                  pleegt ontegenzeggelijk een misdaad (blz.65)

Rudolf   Wij hadden een opdracht vervuld
                  tot welzijn van het Duitse volk
                  U vervult uw opdracht
                  tot welzijn van het Duitse volk zei hij
                  daarbij lieten zijn ogen mij niet los (blz.66)

Aangezien Himmler de hoofdverantwoordelijke was voor de Holocaust, valt het niet te betwijfelen dat Rudolf actief heeft deelgenomen aan de Endlösung (wat in bedrijf III ook zal blijken).

-
Heinrich Himmler
(Wikipedia)

Himmler na zijn zelfmoord

www.waffen-ss.no/Himmler.htm

Rudolf en Vera vormen een eenheid. Een elitaire, incestueuze, SS-eenheid. Ze gaan op in elkaar en sluiten daarbij elk gevoel voor een werkelijkheid buiten hen, uit.

Rudolf   Mijn lieve goeie Vera
                  mijn enig geliefde zuster
                  wij moeten elkaar trouw blijven
                  wij moeten één zijn één één (blz.67)

Vera heeft haar broer gedurende de tien jaar dat hij ondergedoken in een kelder leefde, verzorgd en opgevangen. Ze heeft ook zijn wapens voor hem verborgen en bewaard, ze staan nu te pronken in de wapenkast. Vera offerde zich op voor haar ondergedoken broer, die zich

---

¹⁰ Dit is althans de versie van Vera. Een bladzijde later zegt Rudolf dat Rösch bij het Himmler bezoek niet aanwezig was.

tien jaar opsloot in een kelder, en voor haar zuster Clara, die verlamd was en niet uit de voeten kon. Clara krijgt het ‘narrenprivilege’.

Rudolf   Maar jij hebt natuurlijk het narrenprivilege
anders hadden we je wel geliquideerd
Het narrenprivilege
je hebt altijd weer mensen
die het narrenprivilege bezitten
ze kunnen doen wat ze willen
ze worden niet serieus genomen
zou men ze serieus nemen
dan zouden ze van kant gemaakt moeten worden (blz.68)

Rudolf is en blijft een SS-soldaat: ‘Ik ben altijd soldaat geweest en ik zal altijd soldaat zijn voor onze taak.’ Hij blijft nog steeds trouw aan het levensmotto van elke SS’er ‘Meine Ehre heisst Treue’. Rudolf verwijt Rösch lafheid omdat hij heeft afgebeld. De SS-administratie steunde op een ongelooflijk vertakte bureaucratie waarin hiërarchie en verantwoordelijkheid met elkaar samengingen. Dit zorgde voor een onontwarbare verknoping van de verantwoordelijkheden. Alle diensten hadden immers één doel; ‘die Vernichtung des Jüdische Rass in Europa’ (A. Hitler). Het resultaat was dat elke afdeling concurreerde met de andere afdelingen. Hun bestaan hing af van de resultaten die ze boekten en van de inventiviteit waarmee ze die boekten. Hannah Arendt: ‘Men moet verder bedenken dat al deze uiterst machtige instanties elkaar bitter beconcurrerden - wat hun slachtoffers helaas niet hielp, daar de algemene ambitie gericht was op het vermoorden van zo veel mogelijk joden. Deze concurrentiegeest, die natuurlijk bij alle leden van de moordcommando’s de loyaliteit ten opzichte van de eigen groep nog versterkte, heeft de oorlog overleefd, al werkt hij nu in omgekeerde zin: iedereen probeert nu zijn eigen Dienststelle ten koste van alle andere zo veel mogelijk buiten schot te houden.’¹¹ (H. Arendt, Eichmann in Jerusalem, blz.147) Iets dergelijk speelt een rol in de houding van Rudolf tegenover Rösch.

Rudolf   In werkelijkheid was Rösch een lafaard
ik ben nooit een lafaard geweest ik niet
(...)
Rösch heeft altijd gelogen
maar dat heeft hem uiteindelijk ten val gebracht
(...)
De slappeling Rösch
Maar juist die zijn het meest gewetenloos
het heeft hem niets kunnen schelen
dat hij honderdduizenden de gaskamer heeft ingestuurd
het heeft hem niets kunnen schelen
ik heb mezelf moeten vermennen (blz.71)

Rudolf en Rösch hebben actief deelgenomen aan de Ausrottung van de Joden. Ze hebben in vernietigingskampen gewerkt en duizenden Joden verbrand. Rösch heeft na de oorlog gelogen, iets wat Rudolf nooit heeft gedaan aangezien hij tien jaar lang ondergedoken heeft gezeten. Beide zijn nog steeds trouw aan hun idealen. Maar ze zijn bang geworden. Rösch

---

¹¹ Hannah Arendt: “Iets dergelijks had zich al op grote schaal in Neurenberg afgespeeld, waar de beklagden elkaar het felst beschuldigden, al kwam niemand van hen op de idee Hitler de schuld te geven! (H.Arendt, Eichmann in Jerusalem, blz.148)

belt af voor de herdenking van Himmlers verjaardag en Rudolf is bang voor de immense leegte die het pensioen aankondigt.

Rudolf   Een beetje bang ben ik toch voor het pensioen
                  een heel klein beetje bang
                  dat ik begin te piekeren
                  De rechtbank heeft me afgeleid
                  al die jaren ben ik door de rechtbank afgeleid
                  opeens heb ik geen afleiding meer (blz.71)

Obersturmbannführer Rudolf Höller heeft eigenhandig mensen doodgeschoten... Oekraïners. Dat komen we te weten door zijn eigen commentaar bij de foto's uit het fotoboek.

Rudolf   Dat was de executie
                  Die paar heb ik eigenhandig doodgeschoten (blz.73)

De foto's worden bekeken en besproken. Zo komen we te weten dat Rudolf Hitler fotografeerde terwijl hij voorbij reed, dat hij een foto heeft van de Bondsprezident (bedoeld wordt Adenauer?) in Hitlerjugenduniform en dat hij op bezoek is geweest bij kampcommandant Höss in het vernietigingskamp Auschwitz.

Rudolf Höss. In november 1934 arriveerde Rudolf Höss in Dachau om als bewaker te dienen. Hij was op aanvraag van Himmler in juni 1934 lid geworden van de SS. Het meedogenloze optreden jegens de gevangenen dat Höss in de daaropvolgende zes jaar vertoonde, leidde ertoe dat Eicke er in januari 1940 bij Himmler op aandrang om de *SS-Untersturmführer* te promoveren. Himmler zelf zat al enige jaren opgescheept met zijn plan om een [landbouwproefstation](#) te stichten nabij het [Poolse Oświęcim](#) (Duits: *Auschwitz*). Het grootste knelpunt daarbij was de gesteldheid van het terrein; het was een moeras en het stikte er van de muggen. Voordeel was dat er nabij Oświęcim al een klein Duits legerkamp was met een aantal barakken. De doorslag om bij Oświęcim een *Konzentrationslager* te stichten, kwam uiteindelijk indirect van Hitler, die zijn *Lebensraum* vooral in het oosten wilde zoeken en daarbij veel 'volksvreemden' verwachtte tegen te komen. Himmler vulde de oplossing in; de volksvreemden moesten gevangen gezet worden. Zodoende besloot Himmler in april 1940 dat er bij Oświęcim een concentratiekamp aangelegd zou worden. Direct daarna, op [30 april](#) 1940 werd Höss officieel benoemd tot *Lagerkommandant des Konzentrationslagers Auschwitz*.
(bron: Wikipedia)

in plaats dat je blij bent met die foto's
als je onze avond maar kunt verknoeien (blz.79)

Vera en Rudolf betreuren het dat ze dit steeds in het geheim moeten doen, dat ze niet openlijk kunnen uitkomen waar ze in geloven. Ze zijn ervan overtuigd dat de tijden veranderen.

Vera   Anderzijds hebben we nu toch een Bondsprezident
                  die nationaalsocialist is geweest

Rudolf   Zie je nu wel
                  dat is toch een bewijs hoe ver we al weer zijn vandaag de dag
                  je hoeft niet bang te zijn
                  geen angst Vera
                  alles gaat in onze geest
                  het is geen kwestie van lange tijd
                  en tenslotte hebben we ook nog een heleboel andere
                  vooraanstaande politici

die nationaalsocialist zijn geweest (blz.80)

Zo maakt Bernhard de cirkel langzaam rond; *Voor het pensioen* als aanklacht tegen de verkiezing van de ex-nationaalsocialist Filbinger tot minister-president. De laatste scène van het stuk is een staaltje pijnlijke kolder à la Bernhard. De dronken Rudolf bedreigt zijn zussen met zijn ongeladen pistool. Ultiem beeld van de impotente extreem rechtse machtpotentiaat?

Rudolf   Als ik daar zin in heb
                 schiet ik jullie overhoop (blz.81)

Dan krijgt Rudolf een hartaanval en zakt in elkaar. Vera weet niet goed wat ze nu moet doen.

Vera   Wat doen
                 wat moet ik doen (blz.82)

Haar eerste reactie is checken of de binnenwereld voldoende afgesloten is van de buitenwereld: ‘ze staat op, loopt naar de ramen en deuren, zet de Vijfde van Beethoven op’ (blz. 82) Wanneer ze beseft dat ze hulp moet bellen, een dokter moet waarschuwen, begint ze eerst Rudolf uit te kleden. Ze verwijdert alle bewijzen die met hun verleden te maken hebben; ze trekt zijn uniform uit, ze verwijdert de foto van Himmler en het pistool. Daarna belt ze de dokter. Clara kijkt zwijgend toe. Rudolf is nog niet dood; Rudolf schijnt bij bewustzijn te zijn, maar kan zich niet meer begrijpelijk maken, hij kreunt alleen maar (blz.82).

'Kunt u mij vertellen hoeveel liter bier u per dag tapt?'
 (...)
 'Kunt u geen antwoord geven?'
'Liever niet. Ik heb m'n redenen.'
'Waarom wilt u niet antwoorden?'
 (...)
 'Maar meneer...hoeveel liter bier tapt u per dag?'
'Vertel het hem toch.'
'Wat vertellen?'
'Vertel het hem dan ongeveer.'
'Hoeveel liter bier wordt hier per dag getapt?'
'Vier- tot vijfhonderd liter.'
'Vier- tot vijfhonderd liter, dat is veel.'
Hoelang werkt u hier al?'
'Dat wordt twintig jaar.'
'Twintig jaar?'
'Ja, 20 jaar.'
'Waarom verbergt u uw gezicht?'
'Ik heb m'n redenen.'
'Wat voor redenen dan?'
'Dat is niet zo belangrijk.'
'Waarom niet?'
(Joseph Oberhauser gaat weg, Lanzmann volgt hem en toont hem een foto)
'Herkent u deze man?'
'Nee? Dat is Christian Wirth. Herr Oberhauser herinnert u zich Belzec?'
(Joseph Oberhauser gaat weg, Lanzmann volgt hem)
'Heeft u nog herinneringen aan Belzec?'
 (...)
 'Nee?'
(Joseph Oberhauser gaat weg, Lanzmann volgt hem)
'Nee?'
Herinnert u zich de ondergelopen grafkuilen?'
Herinnert u zich niets?'
 SHOAH¹²

---

¹² Joseph Oberhauser, een SS-officier uit Belzec werkt in een Franciscaner Bierhuis in München, hij weigert antwoord te geven op Lanzmanns vragen.

Het actuele van Voor het pensioen

Over de Holocaust tijdens de Tweede Wereldoorlog, en de manier waarop Duitsland na de oorlog omgaat met zijn nazi-verleden, zijn de laatste woorden nog lang niet geschreven. Eén ding staat vast: de getuigen sterven. In februari 2002 stierf Traudl Junge, de privé-secretaresse van Adolf Hitler. In 1942, toen ze 22 was, werd ze Hitlers secretaresse. In de documentairefilm *Im toten Winkel* (van Othmar Schmiderer, 2002) getuigt ze: ‘Ik dacht dat ik bij de bron van alle informatie zou zitten, maar in werkelijkheid was het één blinde vlek.’ Traudl Junge was erbij toen de Führer in april 1945 zelfmoord pleegde. ‘Ik verwachtte dat hij iets zou zeggen dat alles verklaarde, iets waaruit we zouden kunnen leren. Dat was niet het geval. Hij bleef maar zeggen dat het allemaal de schuld van de joden was.’ Jarenlang hulde Traudl zich in stilzwijgen. Maar met de jaren werd ze steeds vaker geplaagd door schuldgevoelens. ‘Hoe ouder ik wordt, hoe groter mijn schuldgevoel. Ik kan dat jonge ding dat ik ooit was, elk jaar minder makkelijk vergeven. Vroeger kon ik me nog troosten met de gedachte dat het zoveel Duitsers overkomen is. Tegenwoordig werkt dat op de een of andere manier niet meer.’ (bron: De Morgen, Secretaresse van Adolf Hitler sprak en stierf, 14-02-2002). Toen in 1997 een fototentoonstelling over de Duitse Wehrmacht (het landleger) ook de stad München aandeed, brak er (in de hoofdstad van de nazi’s) een golf van protest uit. De titel van de tentoonstelling ging lijnrecht in tegen een mythe die over de Wehrmacht in Duitsland blijkbaar nog altijd leeft: *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944*. Deze mythe zegt dat het Duitse landleger zich altijd correct, met veel respect voor de tegenstander, heeft gedragen. De massale vernietigingsmachine (de doodsfabrieken met hun gaskamers) en de holocaust was het terrein van de SS, daar had de Wehrmacht niets mee te maken. De tentoonstelling ontkracht met authentiek materiaal deze mythische stelling. Het staat historisch vast dat de Wehrmacht zich vanaf het begin van de oorlog in Polen, Rusland, Oekraïne en de Balkan vaak beestachtig heeft gedragen. Hannes Heer, historicus die de tentoonstelling wetenschappelijk ondersteunt: ‘Hitlers Wehrmacht heeft de levens van 1,5 miljoen joden, 3,3 miljoen krijgsgevangenen en 5 tot 7 miljoen burgers op haar geweten en dat gebeurde allemaal buiten de echte militaire confrontaties.’ De CSU, een conservatieve christen-democratische zusterpartij van de CDU die in de regering van Beieren zetelde, krijgt in haar verkettering van de tentoonstelling steun van ultra-rechtse en neonazistische groeperingen, maar ook van voormalige soldaten en officieren van de Wehrmacht. In het CSU-orgaan *Bayernkurier* werd het scherpste geschut in stelling gebracht. Het moest nu maar eens uit zijn met het ‘criminaliseren van de Wehrmacht’ en het daarmee ‘te schande maken van alle Duitsers’. CSU voorzitter The Waigel wil iedereen mobiliseren die nog weet wat ‘Duitse eer’ is. De Beierse minister-president Edmund Stoiber noemt de tentoonstelling ‘beledigend’. De Münchense CSU-leider Peter Gauweiler relateert via de Wehrmachtleugen openlijk de Duitse rol in de jodenvervolgung. Hem worden negationistische neigingen verweten. Hannes Heer: ‘Gauweiler is een provinciaaltje van een politicus die in de vergetelheid is geraakt en de expositie aangrijpt om weer een echte partijleider te lijken; de Auschwitz-leugen zou hem strafrechterlijke vervolging kunnen kosten, daarom hanteert hij maar de Wehrmachtleugen; hij imiteert wat Le Pen in Frankrijk en Haider in Oostenrijk doet.’ (bron: Frank Schlömer, De Morgen, De pijnlijke waarheid over Hitlers landleger, 01-03-1997).

Na de Tweede Wereldoorlog werd het nazi regime voor de rechter gedaagd inde Nürnbergprocessen. Een grootscheepse schoonveegactie als de Entnazifizierung moest het besturen van West-Duitsland na de oorlog mogelijk maken. Duistland werd opgesplitst; terwijl het Westen een democratie werd, werd het Oosten een schimmige staat onder controle van de Sovjet-Unie. De Koude Oorlog, waar het Westerse kapitalisme lijnrecht tegenover het communisme kwam te staan, hypothekeerde een eerlijk Duits gewetensonderzoek. Dat kwam

maar heel traag op gang. Kunstenaars namen hierin het initiatief; Heinrich Böll, Gunther Grass, Joseph Beuys, Rainer Maria Fassbinder om maar enkelen te noemen. Zolang de Berlijnse Muur door Berlijn liep bleek een radicaal open gooien van de Duitse schuld heel moeilijk. Kunstenaars werden zo snel mogelijk door het leidinggevende establishment binnen gehaald. Kijk maar naar de manier waarop Brecht, misschien wel het meest schrijvende voorbeeld, voor de kar van de DDR werd gespannen en zodoende monddood werd gemaakt. Markant teken dat het nu wel kan is misschien wel de Nobelprijs voor literatuur die Elfriede Jelinek mocht ontvangen. Ook *Voor het pensioen* en het grootste deel van Thomas Bernhards oeuvre staat in het teken van het doorbreken van het stilzwijgen over de Duitse oorlogsschuld.

In opdracht van het tijdschrift *The New Yorker* woonde Hannah Arendt het Eichmannproces in Jeruzalem bij. Haar toonaangevende en omstreden reportage biedt inzicht in het dagelijkse verloop van het proces en in de grote thema's die er aan bod kwamen. Het boek dat zij erover schreef, *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad* stelt wezenlijke vragen over gerechtigheid en bespreekt openlijk de collaborerende houding van joodse leiders in Europa onder het nazi-regime. Vooral voor dit laatste moest haar werk gebukt gaan onder een golf van kritiek. Terwijl de openbare aanklager Eichmann afschildert als het vlees geworden kwaad, beweert Arendt dat hij een doodgewone, doorsnee man was, een kleine, ambitieuze bureaucraat die door een totalitaire staat werd verleid. Adolf Eichmann werd in 1960 in Argentinië, waar hij sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog een anoniem bestaan had geleid, gekidnapt en naar Israël gesmokkeld. Daar stond hij in 1961 terecht wegens misdaden tegen de menselijkheid.

- Adolf Eichmann

Momenteel staat de Kroatische oorlogsmisdadiger Ante Gotovina in het Internationaal Gerechtshof in Den Haag terecht wegens oorlogsmisdaden in de Balkan oorlog. Men is nog steeds op zoek naar de Servische militaire leiders Mladic en Karadzic. Zij worden meer dan waarschijnlijk beschermd door orthodoxe geloofsgenoten. Karadzic zou zich in een Grieks klooster schuilhouden¹³. In Irak staat Saddam terecht wegens misdaden tegen de mensheid. De wil om oorlogsmisdadigers te bestraffen is actueler dan ooit. Ook voor deze processen gelden nog steeds de woorden die Hannah Arendt in het voorwoord van haar boek over Eichmann schrijft: 'Ik ben nog steeds van mening dat dit proces in het belang van de gerechtigheid en van niets anders moet plaatsvinden.'¹⁴ Toch blijkt uit deze processen keer op keer hoe 'het duidelijke tekortschieten van het heersende rechtstelsel en van de gangbare juridische begrippen ten aanzien van het feitencomplex van de van staatswege georganiseerde administratieve massamoord zich laat demonstreren.'¹⁵ Uniek in de wereldgeschiedenis is de Waarheids- en Verzoeningscommissie in Zuid-Afrika. Dirk de Schutter bespreekt dit fenomeen in het licht van de naoorlogse processen in Duitsland en met de filosofie van Arendt als achtergrond.

In 2002 werd in het Vlaams Parlement een 'resolutie over de verzoening over het oorlogsverleden' gestemd en goedgekeurd. Herman De Loor (SP.A), burgemeester van Zottegem, stemde tegen: 'Mijn neef was verzetstrijder en is aan de galg gepraat door een collaborateur. Met een andere verzetstrijder had hij zich ondergronds verborgen. Een verklikker zorgde ervoor dat op een ochtend de Duitsers de deksel van hun put lichtten. Mijn dertigjarige neef werd onmiddellijk aan een boom vastgebonden. De andere jongen werd met

¹³ Frank Schlömer, Nu nog een enkeltje Den Haag voor Mladic en Karadzic, *De Morgen*, 10.12.05

¹⁴ Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, blz. 35

¹⁵ Hannah Arendt, id., blz. 44

de handgranaat in de hand ter plekke neergeschoten.’ De verzetstrijder is in het kamp Neuegamme omgekomen. ‘U begrijpt dat ik niet voor deze resolutie kon stemmen. Mijn vader zou zich omdraaien in zijn graf,’ aldus De Loor in een interview dat verscheen in De Morgen.¹⁶ De Loor: ‘Zij die het hardste om verzoening schreeuwen, weten dat er na de oorlog 242 collaborateurs gedood zijn, maar vergeten gemakshalve dat in de vier jaren daarvoor meer dan 40.000 Belgen als beesten zijn afgevoerd naar concentratiekampen.’ Dit artikel bewijst maar hoe de wonden van de oorlog nog steeds open liggen en gepaard gaan met ongelooflijke pijn. Verzoening is in zo’n geval een erg moeilijke, maar niettemin moedige, stap. Ook de Nederlandse Spoorwegen (NS) hebben in 2005, na zestig jaar, spijt betuigt voor hun rol in de Tweede Wereldoorlog. Het gaat om jodentransporten. NS-topman Aad Veenman bood de joodse gemeenschap zijn excuses aan op station Muiderpoort in Amsterdam. Vanuit dit station werden ruim 11.000 joden weggevoerd naar het kamp Westerbork. Daarvandaan vertrokken treinen naar de vernietigingskampen, vooral Auschwitz en Sobibor. Voor elke getransporteerde jood ontving de NS 4 gulden en 80 cent. Tussen juli ’42 en september ’44 werden 100.000 joden vervoerd. Na de oorlog deed de NS-directie er alles aan om elke publicatie tegen te houden die de passieve rol van het bedrijf in het daglicht stelde.¹⁷

Simon Wiesenthal (1908-2005) heeft zijn gehele leven jacht gemaakt op nazi-oorlogsmisdadigers die door de mazen van het net geglipt waren: ‘Ik wou de spreekbuis worden van diegenen die het niet meer konden vertellen. Want overleven is een privilege waar verplichtingen aan verbonden zijn.’ Hij is verantwoordelijk voor de gevangenneming van Eichmann in 1960. In september 2005 overleed hij op 96-jarige leeftijd. Keer op keer benadrukte hij in interviews dat hij niet gedreven werd door wraak. Het ging hem om gerechtigheid. Over Eichmann zei hij in een interview met Trouw (mei ’82): ‘Eichmann was voor mij het typische product van een dictatuur, een man die de kleedkamer binnengaat, een uniform krijgt en tegelijk zijn geweten achterlaat. Dat geldt voor elke dictatuur; een dictatuur kan niet zonder bureaucraten die de bevelen uitvoeren.’ In de jaren zeventig lag hij mede aan de basis van de onthulling dat de helft van het Oostenrijkse kabinet uit ex-nazi’s bestond¹⁸. *Voor het pensioen* dateert uit die tijd. In het kielzog van Wiesenthals overlijden verscheen er een artikel in De Morgen over een nieuw spoor dat zou leiden naar de beul van Mauthausen, het concentratiekamp waar Wiesenthal zelf gevangen zat. De kamparts Aribert Heim liet honderden joodse patiënten sterven na experimentele martelingen. Net voor Wiesenthals dood dook een nieuw spoor op; hij zou zich schuilhouden in het Spaanse Dénia. In datzelfde artikel wordt ook Alois Brunner, de rechterhand van Eichmann vermeld. Hij houdt zich schuil in Damascus. Syrië weigert hem te arresteren of uit te leveren.¹⁹ Eind december 2005 wijzen de Verenigde Staten de 85-jarige nazibeul Demjanjuk uit. Deze soldaat van het Rode Leger belandde na de Duitse invasie in Rusland in het uitroeiingskamp Treblinka. Daar verwierf hij als kampbewaker een verschrikkelijke reputatie. Hij wist na de oorlog zijn verleden verborgen te houden en vluchtte naar de USA. Hij kreeg de Amerikaanse nationaliteit en werkte als garagist tot aan zijn pensioen. In ’81 leverde de VS hem uit aan Israel waar hij terecht stond wegens misdaden tegen de mensheid. Hij werd ter dood veroordeeld maar kwam na zes jaar in juli ’93 vrij omdat niet bewezen kon worden dat hij inderdaad ‘Ivan de Verschrikkelijke’ is. Hij keerde terug naar de VS en kreeg in ’98 opnieuw de Amerikaanse nationaliteit. Deze werd hem nu, wegens nieuwe beschuldigingen, afgenomen. Hij wordt uitgewezen naar Oekraïne.²⁰

¹⁶ Peter Dupont, ‘Vader zou zich in zijn graf omdraaien’, De Morgen, 22.03.02

¹⁷ ANP, NS betuigt spijt voor rol in Tweede Wereldoorlog, 29.09.05 en Carel Berendel, Stationfoto’s vallen verkeerd, AD, 27.09.05

¹⁸ Johan ten Hove, ‘Ik heb ze allemaal overleefd’ In memoriam. Trouw, 21.09.05 en Lode Delputte, De strijd voor de herinnering is zijn voorhoede kwijt, De Morgen, 21.09.05

¹⁹ Rudy Pieters, De man die Wiesenthal niet vond: de beul van Mauthausen, De Morgen, 24.09.05

²⁰ Nazibeul Demjanjuk moet terug naar Oekraïne, De Morgen, 30.12.05

Ze zijn hoogbejaard, de nazi beulen, maar af en toe laten ze opnieuw van zich horen. In '61 vluchtte de nazi-arts Paul Schäfer, toen hij in Duitsland beschuldigd werd van pedofilie, naar Chili. In Chili en Argentinië bestond er een nazi netwerk. Na de oorlog waren een aantal nazi's met een duikboot naar Zuid Amerika gevlucht. Schäfer stichtte in Chili een Duitse minikolonie. Een klein staatje in een staat. Hij noemde zijn modelstaat de 'Weldoende en Opvoedkundige Maatschappij Waardigheid'. Het was een Arische, antisemitische en anticomunistische gemeenschap waar raszuiverheid de hoogste waarde was. 'Colonia Dignidad' is zo'n 13.000 hectare groot en ligt 350 km ten zuiden van Santiago. Het was in de jaren '70 hermetisch van de buitenwereld afgesloten en voorzag zelf in zijn behoeften. Alleen Schäfers bondgenoten in het Chileense leger en de Dina, Pinochets geheime politie, konden ongemoeid binnen en buiten lopen. Paul Schäfer wordt nu aangeklaagd wegens marteling en seksueel misbruik van kinderen. Hij zou meegewerkt hebben aan het folteren van politieke tegenstanders van Pinochet.²¹

Deze tekst bevat een aantal citaten uit het meest besproken, maar minst gelezen boek van de 20e eeuw, de bijbel van het nationaalsocialisme: *Mein Kampf*. Gie Van Den Berghe bespreekt dit boek waarvan hij de uitgangspunten 'irrationeel en waanzinnig' noemt. Hitler ziet de geschiedenis als een rassenstrijd. Het Arische ras (dat bovenaan de ontwikkelingspiramide staat) wordt bedreigd door het laagste (joodse) ras. Het joodse ras werkt parasiterend op de andere rassen aan een weg die hen naar de wereldheerschappij moet voeren. Het Marxisme is één van hun sterkste wapens in deze strijd. Daarnaast bederven ze het bloed van zuivere rassen zodat ze die rassen aan hen kunnen onderwerpen. Bloedvermenging maakt sterke rassen zwak. Van Den Berghe wijst erop dat de holocaust of de vernietiging van het joodse

Vlaams Belang; de succesvolste extreemrechtse partij in West-Europa. Op 9 november 2004 werden de drie vzw's die de ruggengraat vormen van de extreem-rechtse partij Vlaams Blok worden op basis van de antiracismewet veroordeeld voor het 'herhaaldelijk en systematisch aanzetten tot discriminatie'. Het Hof van Cassatie, het hoogste juridische orgaan van ons land, bevestigt de veroordeling van het Gentse hof van Beroep. Het Blok kan niet meer in beroep gaan, het proces is definitief beslecht. Een kaakslag voor de inmiddels grootste partij van Vlaanderen, die een kwart van de stemgerechtigde Vlamingen achter zich kon scharen bij de jongste verkiezingen. Maar het Vlaams Blok heeft een reserveplan klaar: de kopstukken willen een nieuwe partij met een nieuw logo, aangepaste statuten en dezelfde mensen. Vijf dagen later wordt de transformatie bekend gemaakt. Het Vlaams Belang is geboren. Voormalig Blok-voorzitter Frank Vanhecke stelt zich kandidaat als voorzitter van het Vlaams Belang en er wordt een hoop geld vrijgemaakt voor een grootscheepse reclamecampagne. Een overzicht van de evolutie van Blok tot Belang. De kopstukken van het Vlaams Blok zetten hun B-plan in werking en stichten een 'nieuwe' partij. Hoewel: "Wij veranderen van naam, maar niet van streken", aldus voorzitter Frank Vanhecke. Op zondag 14 november 2004 wordt het 'Vlaams Belang' boven het doopvont gehouden. Uit de partijstatuten zijn alle extreme bepalingen geschrapt, en leden als Jurgen Verstrepen en Marie-Rose Morel moeten het Belang een softer imago aanmeten. De koers die de partij gaat varen, is nog niet helemaal duidelijk, al zegt het merendeel van de ex-Blokkers dat de inhoud van de partij integraal behouden blijft.

Op de website van het Vlaams Belang vindt je geen racistische of discriminerende teksten. Alles ziet er heel democratisch uit... In de inleiding van een dossier dat de sprekende titel heeft *Immigratie: vijf na twaalf* (zie foto), lezen we: "Ieder volk heeft recht op zijn eigenheid, op een plek waar het zichzelf kan zijn, zijn taal kan spreken, zijn normen en waarden kan doen gelden, het recht om zich thuis te voelen en zich geborgen te voelen op zijn eigen territorium. Op het eigen territorium is de nationale gemeenschap vrij om aan haar eigen bestemming gestalte te geven, haar eigen toekomst richting te geven en om tot ontplooiing te komen van haar 'eigen-aardigheid'. De idee van een multiculturele samenleving zet het territorialiteitsbeginsel op losse schroeven. De verwerving van Vlaamse onafhankelijkheid zou een lege doos zijn, indien op het grondgebied van de Vlaamse staat andere culturen dan de Vlaamse evenveel rechten zouden kunnen doen gelden. Om het met een boutade te zeggen: de wereld is van iedereen, maar Vlaanderen niet. Het multiculturalisme is fundamenteel in strijd met de doelstellingen en verworvenheden van de Vlaamse Beweging. "Franstaligen, pas u aan of verhuis", luidt een oude slogan van de Vlaamse Beweging. Er is geen enkele reden te bedenken waarom hetzelfde principe minder geldigheid zou bezitten als het om vreemdelingen gaat, waarvan de cultuur en levensgewoonten nog veel verder afstaan van de Vlaamse. Ook hen moeten we voor de keuze stellen: aanpassen of terugkeren!" (www.vlaamsbelang.org)

Moeten we ons geen vragen stellen bij deze tekst (en dit is nog maar een fragment uit de inleiding)? Kan deze tekst geen aanleiding geven tot discriminerende en racistische acties? Hoe groot is de kans dat deze partij, wanneer ze eenmaal de macht heeft, zich ontpopt tot een totalitair machtsapparaat? Wie de totalitaire uitwassen of de gevaarlijke functie van het zaaien van angst en terreur in een democratie wil leren kennen, nodigen wij uit om naar de film *Fahrenheit 9/11* (van Michael Moore (2004)) te kijken.

*Ik ben zo moe dat ik niet meer kan schrijven.
Gij Schepper der wereld, kom ons te hulp.'
De Schepper kwam de joden van Grabow niet te hulp.
Ze werden mét hun rabbijn allen in de gaswagens van Chelmo vergast
een paar weken later.
Grabow ligt precies 19 km van Grabow.'
SHOAH²²*

---

²² Brief van de rabbijn van Grabow, voorgelezen door Claude Lanzmann. SJOAH, C. Lanzmann.

Het patriarchaal discours

*'Der Tod,
wenn wir jene Unwirklichkeit so nennen wollen,
ist das Furchtbarste,
und das Tote festzuhalten, das,
was die größte Kraft erfordert.'*
G.F.W. Hegel²³

*'Um das Werk des Todes aufrecht zu halten,
kriechen die Männer durchs Leben.
Aufrecht sind ihre Symbole,
die sie mit aufrechten Gang verwechseln.
Für das Werk des Todes ist die größte Kraft nötig,
denken die Männer.
Danach handeln sie auch.'*
Ria Endres²⁴

Met deze twee citaten opende ik de bespreking van *Voor het pensioen*. Beide verwijzen naar *Am Ende angekommen*, een studie van de Duitse psychoanalytica Ria Endres over de teksten van Thomas Bernhard. Daarin onderneemt zij een poging tot 'Entmystifizierung' van Thomas Bernhards werk. Ze opent haar studie met de constatering dat haar oorspronkelijke empathie voor Bernhards werk, na haar studie, omsloeg in antipathie. Het is frappant vast te moeten stellen dat de bovenvermelde citaten niet alleen veelzeggend zijn in het licht van een studie van het patriarchale nazisme, maar ook opgaan bij een analyse van teksten van Bernhard. Dat het nazisme geobsedeerd is door de dood en het economische systeem dat eruit voortspuit niets meer is dan een gigantische dodendans die naar totale zelfvernietiging leidt is duidelijk. Dat de Westerse filosofie (en het grootste deel van haar oerwegend mannelijke producten) gebukt gaat onder eenzelfde obsessie voor de dood blijft voor velen een blinde vlek. Het is geenszins de bedoeling een verband te leggen tussen het nazisme en de Westerse filosofie of om ze omwille van deze vaststelling over dezelfde kam te scheren. Endres legt de vinger op Bernhards wonden; ook hij spreekt 'dem Wort der Patriarchen' Endres:

*'gesichts der Todeslandschaften der Geschichte frage ich mich:
hat da überhaupt jemand gelebt? Am Anfang war das Wort,
die Todeslandschaften beginnen mit dem Wort der Patriarchen.
In immer perfektionierterer Anwendung des Wortes umkreisen
sie fortan endlos ihre Todesproduktion im männlichen Trauma
der Unfurchtbarkeit.'*²⁵

In dit patriarchale discours wordt het vrouwelijke verdrongen naar ruimten die benoemd worden als het 'duistere', het 'mystieke', het 'niets'... 'en Produktionsfeld des Wortes wird die Frau ausgeschlossen und folglich alles Weibliche.' Ook in Bernhards tekst wordt het vrouwelijke verpletterd onder een alles overheersende mannelijke aanwezigheid (die zelfs in zijn afwezigheid aanwezig blijft). Het uniform is de lege betekenaars waarachter de almachtige werking van de man (de rechter) zich verschuilt. Veelbetekenend is de leegte die het uniform omhult wanneer het gedurende bijna twee volle bedrijven als een ding aan de muur hangt. Als de dode huid van een insect, na de metamorfose. Alleen heeft het uniform

²³ G.F.W.Hegel, Vorrede zur Phänomenologie des Geistes, gecit. Door Ria Endres, *Am Ende angekommen*, Fischer V., Frankfurt am Main, 1980, blz.11

²⁴ Ria Endres, *Am Ende angekommen*, Fischer V., Frankfurt am Main, 1980, blz.11

²⁵ Ria Endres, *Am Ende angekommen*, blz.11

een totaal andere functie dan metamorfose: hier is het kostuum het summum van de aanbidding van het stilstaan, de status quo, het niet-veranderen, de dood. Totaal anders gaat het bij het insect dat zijn huid afwerpt; hier is de dode huid het symbolische afvalproduct van een nieuwe geboorte, van leven. De vrouwen in *Voor het pensioen* zijn slechts wezens in een vrouwenhuid, zonder eigen verlangen, tenzij een heel erg verwrongen en verdrongen verlangen. Clara is verlamd; de enige mogelijkheid die haar nog rest om haar subjectieve verlangen te doen gelden, schuilt in het zwijgen. Bij Clara wordt zwijgen een spreken, het verdrongen spreken van een vrouw, dat niet meer gehoord kan worden... Vera's subjectiviteit werd volledig opgeofferd aan het uniform (letterlijk de-ENE-vorm), die haar broer geworden is. Zelfs haar seksualiteit wordt aan hem opgeofferd; verlangen naar een derde is onmogelijk (ook al is die derde die Vera zou kunnen losmaken in potentie aanwezig in de vorm van de dokter en de collega van Rudolf). Ook het verlangen naar een kind is in dit huis een stille dood gestorven. Maar ook het ware spreken is gestorven. Het spreken is een machine geworden die eindeloos ratelt en niets zegt. Wie iets te zeggen heeft, zwijgt. In een totalitair systeem is geen plaats voor het ware woord. Endres:

*'Bernhards Texte sprechen die Sprache des Mißtrauens.
Sie werden geschrieben gegen die Natur, gegen die Gesellschaft,
gegen Wissenschaft und Kunst, gegen die Sexualität, gegen die Frau...
nur nicht gegen die Sprache selbst.
Fragen aus all diesen Bereichen können mittels Sprache nicht beantwortet werden;
aber darum geht es auch gar nicht.
Die Sprache Bernhards setzt sich über alle angeschnittenen Probleme hinweg.
In den Texten scheint der Wahrheitsanspruch nur noch als Negation durch;
wichtig ist für den Autor vor allem, dass weiter gesprochen wird'.²⁶*

Taal wordt een plateau waarop de sprekenden in eindeloze cirkels rond hun blinde vlekken rijden. Zonder ooit te benoemen of uit te spreken wat eindelijk eens gezegd moet worden om zich van het plateau, waarop de sprekenden zichzelf gijzelen, te bevrijden. Het is als *Wachten op Godot*... Maar dan wachten op het pensioen, de dood, het vergane (Himmler). De herhaling ensceneert zichzelf als het eindeloze lachen van het nakende sterven. *'Die Wiederholung wird vom Autor wie ein Donnerrollen auf einer leeren Bühne inszeniert'.²⁷* Natuurlijk schemert hier Bernhards persoonlijke biografie als een schim doorheen; door zijn moeder bij zijn grootouders achtergelaten, een biologische vader die nooit gekend heeft, de dood die zich langzaam in de vorm van tuberculose van zijn lichaam meester maakt... De productie van Bernhards teksten is zijn persoonlijke gevecht met dit leven (met deze trauma's). Endres:

*'Was produziert die Maschine?
Den männlichen Sprachpilz. Dieser ist das Produkt künstlicher Fruchtbarkeit.
Sie soll die Impotenz überdecken. Aber die Produkte des Phallozentrismus sind
Totgeburten. Sie lagern als Sprachserien vor der unsichtbaren Wand.
Die Maschine kann sie nicht überschreiten'.²⁸*

Ook in *Voor het pensioen* overwoekert het spreken als onkruid alle leven. Het beleven van genoeg aan het spreken is uitgesloten. Elke lust wordt vermeden. Rudolf is vermoeid en enorm gestresseerd. Op een pijnlijke manier worden bepaalde thema's vermeden. De angst voor het zinnelijke in de taal is groot. Het is de angst voor het vrouwelijke, de angst voor het lichamelijke, voor het eigen lichaam, dat onzichtbaar wordt gemaakt, en zich hult in een uniform. , *'Die große Abwehr sinnlicher Bedürfnisse als sexueller Lust geht einher mit der*

²⁶ Ria Endres, *Am Ende angekommen*, blz.22

²⁷ Ria Endres, *Am Ende angekommen*, blz.24

²⁸ Ria Endres, *Am Ende angekommen*, blz.25

*sinnlichen Gebundenheit an das Sprechen.*²⁹ Het lichaam wordt gereduceerd tot een ruïne van organen; Rudolf heeft een hartkwaal, Clara's benen zijn verlamd. Het lijdenden lijf, de orgaanruïne, zijn de enige tekens van hun bestaan. Ik lijd, dus ik besta. Narcisme en regressie tegelijk. Zowel Rudolf als Clara worden als kinderen verzorgd door de zuster-moeder Vera. *'Im Gruselkabinett der Natur bewegen sich die Leiber wie Marionetten einer verkommenen Geschichte.'*³⁰ In *Voor het pensioen* zijn de vaderfiguren geen symbolische vaders, maar vaders van de macht. Met een nazistische vader is een pact uitgesloten, hij eist blinde gehoorzaamheid: elke SS'er zwoer trouw aan de Führer. Rudolf, Vera en Clara gaan gebukt onder de almacht van deze vaders, zij beslissen over leven en dood, als machtige goden. Endres:

'Die Männerserien bewegen sich als Marionetten des Patriarchats.

Sie praktizieren geistige Onanie und versetzen sich mit der Bewegung der Wörter in einen vororgiastischen Todestaumel.

*Das große Universum der männlichen Geniewelt ist eine Landschaft des Todes.'*³¹

De vrouwen in *Voor het pensioen* passen zich naadloos in de projectie van het mannelijke drama in.

Bernhard schrijft een vanuit een mannelijk patriarchaal discours. De wonden die hij tijdens zijn leven opliep, scherpen zijn pen zodanig dat hij meedogenloos de artefacten van onze moderne patriarchale maatschappij blootlegt. Dat is wat Endres duidelijk aantoon. In *Voor het pensioen* wordt die pen een wapen tegen een van de meest moorddadige artefacten van het patriarchale discours: het nazisme.

Thomas Bernhard werd op heel jonge leeftijd getekend door een aantal trauma's of incidenten. Zij moeder vluchtte naar Nederland om te bevallen van een zoon die niet gewenst was. Zijn vader heeft hij nooit gekend, die liet zijn moeder in de steek nog voor hij geboren was. Om de schande te ontlopen gaat zijn moeder als dienstmeid werken in Nederland. Bernhard wordt op 9 februari 1931 in Heerlen geboren. In de herfst van 1931 laat ze haar zoon achter bij haar ouders in Oostenrijk en keert terug naar Nederland. Bij zijn grootouders beleeft hij de gelukkigste tijd van zijn leven. Tot zes jaar later zijn moeder getrouwd terugkeert. Thomas kan het niet vinden met zijn stiefvader. Hij krijgt problemen op school en wordt in 1942 naar een Nationaal Socialistisch Internaat gestuurd. Daar blijft hij tot na de bombardementen op Salzburg. Na de oorlog wordt hij naar een katholiek internaat gestuurd. Hij verlaat de school op 16-jarige leeftijd. Het is zijn grootvader, de schrijver Johannes Freumbichler, die Thomas' kunstzinnige talenten stimuleert. Na diens dood begint Thomas te schrijven. Hij krijgt longtuberculose als gevolg van een verwaarloosde verkoudheid, opgelopen tijdens de oorlog. Hij overlijdt op 12 februari 1989, enkele maanden voor de val van de Berlijnse muur, aan een hartinfarct.

Zonder deze wonden als eenduidige oorzaken daarvan aan te duiden, getuigt Thomas Bernhards werk van een levenslange worsteling met fundamentele vragen uit zijn kindertijd; 'wie en waar is mijn moeder' en 'wie en waar is mijn vader'. De confrontatie met twee strenge internaten (een Nationaal Socialistisch en een katholiek) zorgen ervoor dat hij de mechanismen van patriarchale systemen en hoe ze op een geest inwerken heel goed kent. Thomas Bernhards werk is een afrekening met die onbeantwoorde vragen. Het is het huilen van een jongetje dat zich keer op keer verraden heeft gevoeld. Het is de schreeuw van een man, wiens pen als een patriarch, krast en krijst op wit papier, in de stille hoop ergens een oor te vinden waarin de echo weerklinkt van een liefdevolle moeder of vader. Het lijkt erop alsof zijn schrijven geboren werd, om met de stijlmiddelen van het mannelijke discours, de

²⁹ Ria Endres, *Am Ende angekommen*, blz.27

³⁰ Ria Endres, *Am Ende angekommen*, blz.39

³¹ Ria Endres, *Am Ende angekommen*, blz.97

mannelijke hysterie en de gevolgen daarvan voor de vrouw die in diens nabijheid leeft, naadloos te ontleden. Het netjes opgestreken uniform dat als een dode huid aan de muur hangt (de toga, het nazi-kostuum), is in *Voor het pensioen*, hét symbool van deze mannelijke hysterie, waarin de banaliteit van de macht naadloos wordt verpakt.

'Stank. Vuil.

Overal. Het was om te stikken.

Vuile straten.

Nervositeit. Spanning.

Chaos.

We waren op het Muranowsplein.

In een hoek waren kinderen aan het spelen.

Ze gooiden lompen naar elkaar.'

Hij zei: 'Ze spelen, het leven gaat gewoon door.'

Ik antwoordde: 'Ze doen alsof ze spelen, ze spelen niet echt.'

'Was het een speelplaats?'

'Nee, hoor...'

'Stonden er bomen?'

'Enkele dorre bomen, ja.

We liepen over straat en spraken met niemand.

We zullen een uur gelopen hebben.

Op een moment zei hij: 'Kijk eens naar die jood.'

De jood stond en bewoog niet.

Ik vroeg: 'Is hij dood?'

En hij: 'Nee, hij leeft.'

'Meneer Vitold, vergeet dit niet. Hij is stervende'

SHOAH³²

'Heeft hij elke dag vermeld?'

'Ja.'

'Elke dag? Verbazingwekkend. Dat dat gered is, hé?'

Verbazingwekkend, dat dat gered is.'

(...)

'U vond destijds dat het getto een goed idee was.

Zelfbestuur, nietwaar?'

'Ja.'

'Een ministaat?'

't joodse zelfbestuur heeft goed gewerkt.'

'Zelfbestuur voor de dood.'

'Maar dat wisten we toen niet.'

'Ach welja, toen ook.'

'Nee.'

'Czerniakow schrijft: 'We zijn marionetten. We hebben geen macht.

We kunnen niets.'

'Zeker. Dat was zo.'

'U had de macht. U, de Duitsers.'

'Ja, natuurlijk.'

'Die Herren. U was de baas.'

'Ja, natuurlijk.'

---

³² Jan Karski over zijn bezoek aan het getto van Warshau. SHOAH, C. Lanzmann.

'En Czerniakow was een werktuig in uw handen.'
'Een werktuig, ja, maar een goed werktuig. Het joodse zelfbestuur functioneerde goed. Dat kan ik u verzekeren.'
'Drie jaar lang?'
'Twee-en-'n-half jaar lang. En toen...'
'Goed gefunctioneerd? Waarvoor? Voor welk doel?'
'Voor hun eigen zelfbehoud.'
'Nee, voor de dood.'
'Zelfbestuur, zelfbehoud... De dood!
Dat kunnen we nu makkelijk zeggen.'
'U zei zelf dat de toestanden onmenselijk waren.'
'Inderdaad.'
'Dat wil zeggen: het was toen al duidelijk...'
'Nee. Niet de vernietiging. Dat eindresultaat was niet duidelijk.
(...)
Meneer Lanzmann, we lopen in kringetjes rond.
We ontdekken echt niets nieuws.'
'Nee, iets nieuws ontdekken zullen we niet.'
'Wat ik vandaag de dag weet, dat wist ik toen niet.'
'U was geen klein mannetje.'
'Ach welja.'
'U was een belangrijk iemand.'
'U overschat mijn rol.'
'Nee. U was adjunct-commissaris voor het joodse district in Warschau.'
'Maar zonder macht.'
'Dat is niet niks. U was 'n deel van die grote Duitse macht.'
'Ja, maar 'n klein deeltje maar.'
'U overschat wat 'n toen 28 jarige SS'er kon doen.'
'U was 30.'
'28'
'Dertig... Dan is 'n mens toch volwassen?'
'U was doctor in de rechten.'
'En dan?'
'En na de oorlog wat bent u toen gaan doen?'
'Ik heb boeken en tijdschriften gemaakt over bergsport.
Gidsen geschreven en uitgegeven over alpinisme.'
SHOAH³³

---

³³ Franz Grassler, assistent van de nazi-commandat van het getto in Warschau, minimaliseert zijn rol in de oorlog. SHOAH, C. Lanzmann.

Bibliografie

- ANP, NS betuigt spijt voor rol in Tweede Wereldoorlog, 29.09.05 en Carel Berendel, Stationfoto's vallen verkeerd, AD, 27.09.05
- Arendt Hannah, Eichmann in Jerusalem. De banaliteit van het kwaad, Atlas, Amsterdam, 2005
- Bernhard Thomas, Voor het pensioen, vert; Hans W. Bakx, 1981
- Delputte Lode, De strijd voor de herinnering is zijn voorhoede kwijt, De Morgen, 21.09.05
- Delputte Lode, Colonie Dignidad geeft steeds meer geheimen prijs, De Morgen, 30.12.05
- De Sutter Dirk, Het ketterse begin, Arendt over de filosofie van het actieve leven, Damon, 2005
- Dupont, Vader zou zich in zijn graf omdraaien, De Morgen, 22.03.02
- Endras Ria, Am Ende angekommen, Fischer V., Frankfurt am Main, 1980
- F.S., Nazibeul Demjanjuk moet terug naar Oekraïne, De Morgen, 30.12.05
- Hitler Adolf, Mijn Kamp, Ridderhof,
- Hove, Johan ten, Ik heb ze allemaal overleefd In memoriam. Trouw, 21.09.05
- J.d.P., Secretaresse van Adolf Hitler sprak en stierf, De Morgen, 14.02.2002
- Jelinek Elfriede, De kinderen van de dood, Querido, Amsterdam, 1998
- Lanzmann Claude, SHOAH, Les Films Aleph, 1985
- Moore Michael, Fahrenheit 9/11, DogEatDog Films, 2004
- Nieuwe Wereldvertaling van de Heilige Schrift, WatchTower Bible, Pennsylvania, 1969
- Pieters, De man die Wiesenthal niet vond: de beul van Mauthausen, De Morgen, 24.09.05
- Reider Frederic, Geschiedenis van de SS in beeld. E.B., Antwerpen, 1985
- Sartre Jean-Paul, Met gesloten deuren, Bezige Bij, Amsterdam, 1990
- Schlömer Frank, De pijnlijke waarheid over Hitlers landleger, De Morgen, 01.03.1997
- Schlömer Frank, Nu nog een enkeltje Den Haag voor Mladic en Karadzic, De Morgen, 10.12.05
- Van Den Berghe Gie, Filosofie van het kwaad, Standaard der Letteren, 23.09.2005
- Van Den Berghe Gie, Sein Kampf, Standaard der Letteren, 17.04.2003
- Willems Raf, Fascistengroet teistert Serie A, De Morgen, 26.12.2005